

Mihrani Ekrad Sancağı: Kadim Bir Aşiret Yurtluk Ocaklığı

Ercan GÜMÜŞ¹

Atıf/©: Gümüş, Ercan, Mihrani Ekrad Sancağı: Kadim Bir Aşiret Yurtluk Ocaklığı , Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi 2021/6 (1), 1-27.

Öz

Osmanlı Devleti'nin doğu sınırında izlediği idari örgütlenme merkeze yakın eyalet ve sancaklardaki yapılanmadan hayli farklıydı. Bu örgütlenmeyi belirleyen ise kuşkusuz buradaki iki büyük rakip komşu devletin bu sınırlar üzerindeki hâkimiyet mücadelesiydi. Söz konusu bu özgün yapının mülki idari terminolojideki ismi hükûmet ve yurtluk-ocaklık sancaklarıydı. Bunlar arasında günümüze değin en az bilinenlerden biri Mihrani ocağıdır. Muhtar statülü idari birimler arasında yer alan Mihrani Ekrad sancağının diğer bir özelliği ise aşiret örgütlenmesine sahip olması ve aynı adı taşıyan aşiret mensuplarının üç farklı bölgede yerleşmiş olmasıydı. Araştırmada, Mihrani Ekrad sancağında uygulanan tımar sistemine değinilmiştir. Ayrıca, hanedanın dini bir imtiyaz olan seyyidlik iddiası ele alınmıştır.

Bu çalışmada öncelikle idari bir statü olan Mihrani ocağı, akabinde ise üç farklı mıntıkada meskûn aşiretin başta kronikler olmak üzere, seyahatnameler, araştırma eserler ve özellikle Osmanlı arşivine yansımış görünümü tasvir edilmeye çalışılacaktır. Bu çalışmayı özgün kılan husus, konunun daha önce hiçbir yerde ele alınmamış olmasıdır. Haliyle bu araştırma Mihraniler'e dair kaleme alınan ilk özgün çalışmadır.

Anahtar Kelimeler: Mihrani, Yurtluk-Ocaklık, Aşiret, Ekrad, Diyarbekir, Osmanlı Devleti

The Ekrad Sanjak Of Mihrani: An Ancient Tribe Dynasty Estate

1

Citation/©: Gümüş, Ercan, The Ekrad Sanjak Of Mihrani: An Ancient Tribe Dynasty Estate, Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi 2021/6 (1), 1-27.

Abstract

The administrative organization that the Ottoman Empire practiced in the eastern border was quite different from the structures that employed in the central part of the empire. Undoubtedly, the two major rivals, Ottomans and Iranians, here struggled for domination over this region. The Ottomans employed and called the administrative structure of the region as the sovereign (hukümet) and the dynasty estate (yurtluk-ocaklık) sanjaks. Among these many sanjaks, one of the least known was the Estate of Mihrani which has not been studied yet by any other research by details. Another feature of the Mihrani Estate was that this administrative unit has both an autonomous status and also a name of a tribal organization that settled in three different regions. In the study, the tımar system applied in the Mihrani Ekrad sanjak was mentioned. In addition, the dynasty's claim of the sayyid, a religious privilege, was discussed.

In this study, firstly, the Estate of Mihrani, which was an administrative status, will be discussed and then, in the three different districts, and then, the Mihrani tribe, settled in different regions, will be analyzed especially by using some chronicles, travel books, secondary sources, and the Ottoman archival documents. What makes this work unique is that it has never been addressed with details before. Therefore, this research is the first original study written on the Mihranis.

Keywords: The Mihrani, Dynasty Estate, Tribe, the Ekrad, The Diyarbekir, The Ottoman Empire

¹Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Geliş/Received:04.01.2021 **Kabul/Accepted:**17.03.2021

GİRİŞ

Günümüzde geçmişteki idari konumundan neredeyse hiçbir ize rastlanmayan Mihrani yerleşimi, inceleme dönemi olan 15. ve 18. yüzyıllar arasında bir sancak merkeziydi ve yurtluk-ocaklık statüsüne sahip olmanın yanında bir de kale ile çevrelenmişti. Ancak şu anda belde, geçmişteki ehemmiyeti bir yana neredeyse kimsenin yaşamadığı metruk bir yere dönüşmüştür. Sadece haftanın belli bir günü (Perşembe) çevreden gelenlerce ziyaret edilen belli belirsiz yerel dini turizm duraklarından biri olmuştur².

Haritadaki konumundan buranın günümüz Diyarbakır şehir merkezinin kuzeydoğusundaki dağlık alanda kaldığını görmekteyiz. Söz konusu yerleşim Lice, Hazro ve Kulp ilçesi arasında kalmaktadır³.

Araştırmada tespit edilen bir husus olmak üzere belirtilmelidir ki Mihrani ifadesi sadece idari bir yerleşimin adı olmayıp aynı zamanda bir aşirete de isim olmuştu. Söz konusu aşiretin ise başta inceleme bölgesi olan yerlerde, sonrasında ise sırasıyla Hasankeyf ve ayrıca Cizre çevresinde yerleştiği belirtilmelidir. Bu yerlerde meskûn olmaktan öte güçlü sosyal öğelerden oldukları anlaşılmaktadır.

Mihrani Aşireti'nin Cizre tarafında meskûn olan Miran Aşireti'yle aynı yapı olması da ihtimal dâhilindedir. Nitekim aşiretin yayıldığı geniş bölgeler arasında Cizre'nin de bulunduğunu, Abdullah Varlı kaydetmişti (Abdullah Varlı, 1997; 336). Bunun yanında çeşitli arşiv belgeleri de bu hususu teyit etmektedir. Bu konuya dair müracaat edilebilecek bir başka kaynak Bekir Sami Seçkin'dir. Ona göre, Botan yöresinin iki büyük aşireti Miran ve Gömbe aşiretleri olup bunlar Finik nahiyelerini merkez tutmuşlardı. Seçkin'e göre Miran aşireti Osmanlı belgelerinde yer almış ve II. Abdulhamid devrine kadar önemini korumuştur (Bekir Sami Seçkin, 2006; 154)⁴. Bilindiği üzere Hamidiye alaylarında yer alan Miran aşiretinin Cizre merkezinde 2 alayı vardı (Avyarov, 1995; 227)⁵.

Bu çalışmayı -benzer şekilde yerel idari birimleri esas alan emsallerinden- farklı kılan birkaç husus vardır. Bunlardan ilki, konunun daha önce ele alınmamış olması itibarıyla özgünlüğüdür. Konunun hiç çalışılmamış olmasında önemli bir amil, konuya özgü atıfların neredeyse yok denecek kadar az olmasındandır. Ulaşılabilen kaynaklar ağırlıklı yerel mahkeme yazışmaları ve imparatorluğun merkez arşivindeki kayıtlardır. Bu açıdan çalışmanın diğer özelliği tebarüz etmektedir. O ise, çalışmanın dayandığı arşiv kaynaklarının müracaat edilen diğer referanslar oranıdır. Emsal çalışmalarda arşiv belgelerine nispetle daha az tarafsız sayılabilecek sübjektif kaynaklar-seyahatname, kronik vb.- kullanılırken burada tersi bir durum söz konusudur. Çalışmada arşiv belgeleri diğer kaynak türlerine göre dikkat çekici oranda fazladır. Her ne kadar arşiv belgelerinin olgusal bilgiler çerçevesinde gerçeği yansıtmaya ihtimali yüksek bulunsun da

² Kendisi de buraya yakın bir yerleşimden olan dilbilimci akademisyen Zülküf Ergün ile yapılan mülakata göre, köy şu an harabe durumdadır ve köy yolu oldukça bozuktur. Ayrıca bu köyden olan ve kendisini köken itibarıyla Mihrani beylerine nispet edip bunları da sâdâta bağlayan Sami Ok, köyde bulunan mezarlığın ve ziyaretin perşembe günleri hayli kalabalığı çevreden celb ettiğini belirterek bunda ise burada medfun olan dini kişiliklerin taşıdığı sosyal itibar ve öneme işaret etmiştir (Sami Ok ile 27 Aralık 2019 tarihinde telefonla yapılan mülakat).

³ 2014 tarihli doktora çalışmamızda İbrahim Yılmazçelik'in kaynak alındığı bir harita bulunmaktadır ve bu haritada eyaletin sancak ve nahiye türünden yerleşim birimleri gösterilmiştir. Söz konusu haritada Mihrani sancağı Amid'in güneybatısında konumlandırılmıştır. Oysa şimdiki çalışmamın bulguları bağlamında bu tespitin yanlış olduğu sonucuna varmaktayız. Bu vesileyle bu yanlışlığı tashih etmek elzemdir. Ezcümle, Mihrani yerleşiminin eyaletin kuzeyinde günümüz Lice ile Hazro-Silvan arasında kaldığını belirtmek gerekir.

⁴ Buna göre, 1887 tarihinde Miran aşireti reisi Mustafa Ağa, devlet güçlerine yardım amacıyla Cizre kazasında görevli erler için 38 katır bağışlamıştı. Bu yararlılıkları üzerine kendisine 3. Rütbe "*Mecid-i Nişan-ı Zişani*" verilmişti. Aynı zamanda Hamidiye alayları komutanı olan Mustafa Ağa hakkında herhangi bir şikâyet olmadan hükümet hakkında tahkikat açıldığını kaydeden Seçkin, Mustafa Ağa'nın gıyabında mahkûm edilmişken kısa süre sonra sultanın affına mazhar olduğunu belirtmiştir (Seçkin, 2006; 154).

⁵ Buna göre her alay 540 kişiden oluşuyordu. 48 numaralı aşiret alayı 335 at, 335 tüfek, 205 piyadeden müteşekkilen 49 numaralı alayda 308 at, 308 kılıç, 232 piyade vardı. Her iki alayda toplam 540 er vardı ve bunlar Osmanlı ordusunun 6. tugayına bağlılardı (Avyarov, 1995; 227+45-46). Rezan Ekinci kimi arşiv belgelerini dayanak göstererek kesin bir ifadeyle Mihraniler ile Miran aşiretinin aynı olduğunu kaydetmiştir (M. Rezan Ekinci, 2017; 63).

bunların zaaf içeren bir yönü bulunmaktadır. O da bu belgelerin belli konularda ve gelişigüzel tarihlere serpilmiş olmasıdır. Örneğin Hasankeyf tarafında mir-i aşiret statülü Mihrani aşiretinin beyi Hüseyin bin Bayezid hakkında birbirini takip eden aynı ay kaleme alınmış üç belge varken inceleme dönemindeki diğer figürler hakkında neredeyse hiçbir bilgiye rastlanmaz. Bu ise çalışmanın zamansal kurgusundaki dizilimleri zaafa uğratar. Ancak nispeten tarafsız bu belgelerin gerçek olaylara dayanması konuyu ciddi bir zemine kavuşturur.

Çalışmanın yer aldığı bağlam yani Osmanlı'daki imtiyazlı taşra yönetimleri ve bu manada yurtluk-ocaklık ve hükümet sancakları bahsi derinlemesine tartışılması gereken bir konudur. Her ne kadar çalışma özelde Mihrani yurtluk ve ocaklık sancağına hasredilmişse de konunun ehemmiyetine binaen yurtluk-ocaklık tecrübesine dair bilgilere de yer verilecektir.

Ocak tabirinin eski bir kullanım olduğu düşünülmektedir. Bu anlamıyla çalışmamızın temellendiği Osmanlı Devleti özelindeki yurtluk ve ocaklık sisteminin geçmişi daha önceki devirlere uzanmaktadır. Aşağıda da görüleceği üzere bu kullanım 15. yüzyıla kadar götürülebilmektedir. Nitekim Ebubekr-i Tihrani'nin eserinde bu ayrıntıya rastlanmaktadır. Söz konusu eserde Mihrani sancağının ocaklık olarak tanımlanmış olması önem arz etmektedir. Bu anlamıyla kadim olan gelenekler, Osmanlı yönetim anlayışının uygun olanı/iş göreni devam ettirmek gibi pragmatik yönetim prensibi ile yaşatılmıştır⁶.

Osmanlı Öncesi Mihrani Sancağı

Mihrani sancağı ve kalesi hakkında şimdilik ulaşabildiğimiz en eski kaynak Ebu Bekr-i Tihrani'nin kaleme aldığı Kitab-ı Diyarbekiriyye'dir. Bu eserde, on beşinci yüzyılın ilk yarısında Diyarbekir ve çevresinin hâkimiyeti için mücadele halinde olan Karakoyunlu ve Akkoyunlu güçlerinin Mihrani kalesini de muvakkaten ele geçirmelerine değinilmektedir (Ebu Bekr-i Tihrani, 2001; 130). Çeviri eserin ilgili sayfasında bulunan bir notta bu sancağın yurtluk-ocaklık olduğu kayıtlıdır. Eğer kitabın kaleme alındığı dönemde buraların ocaklık statüsüne sahip olduğu kabul edilirse söz konusu serbestiyetin Osmanlı öncesinden süregeldiği kabul edilmelidir⁷. O halde çalışmanın tartışma konularından biri, yurtluk-ocaklık statüsünün Osmanlı devlet yönetimine mahsus olmayıp önceki dönemlerden tevarüs edegelen bir imtiyaz olduğudur.

Eserin ilgili yerinden anlaşıldığı kadarıyla Akkoyunlu beyi ve maiyetindekiler Atak, Mihrani ve Meleh (Milh⁸) kalelerini yağmalamışlardı. 1452 yılında Atak/Hettah kalesine saldıran Akkoyunlu hükümdarı Cihangir Mirza, kalenin hâkimi Şahin Bey'i teslim olmaya davet etmişse de bu çağrıya olumlu yanıt alamamıştır. Mihrani kalesinin bu sırada aynı beye tabi olduğu

⁶ Osmanlı Devleti'nin İslam kültür ve medeniyetine ne gibi katkıları olduğuna dair bir değerlendirmesinde Ahmet Güneş, devlet yönetiminde kolay ve pratik olanı benimsemek gibi bir özelliğiyle tebarüz eden Osmanlı Devlet anlayışının bu meyanda eski ile yeniyi kolayca mezcetmek kabiliyetiyle kabul edilmesi gerektiğini ileri sürmüştü (2008 Öğretim Yılı Güz Dönemi Doktora Dersleri). Yine Osmanlı'nın birbirine karşıt kavram ve durumları mezcetmesi konusunda, cari ceza hükümlerine rağmen isyan etmiş asileri çoğu zaman cezalandırmak yerine sisteme dâhil ederek iş gördürmesi hatırlanması gereken ayrıntılardandır. Osmanlı devlet yöneticilerinin bu faydacı yönetim anlayışları, çoğu zaman devlete karşı çıkan ayaklanmalarda kendilerine başkaldıranlarla savaşıp zayıflamak yerine, asileri kendi bünyesine katarak güçlenmeleri gibi kazançlı bir süreçle sonuçlanmıştır (Ercan Gümüş, 2019; 114). Haliyle bu durum hanedanın ve dolayısıyla devletin ömrünü uzatmak gibi bir sonuç vermiştir.

⁷ Örneğin/Nitekim Kitab-ı Diyarbekiriyye'de 1447 yılında Cihanşah Mirza'ya başkaldıran İskender bin Kara Yusuf'un oğlu Elvend'in etkinlikleri incelendiğinde, etrafına ve idaresine topladığı sancakların idari taksimler olduğu anlaşılmaktadır (Ebu Bekr-i Tihrani, 2001; 114). Timur'un ve halefi Şahruh'un Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya yaptıkları seferlerde eski hanedan mensuplarını –bu meyanda ilk olarak akla Hakkârî beyleri gelmelidir- kadim gelenekler uyarınca tekrar idareci olarak atamalarından anlaşılacağı üzere geleneksel dünyada tecrübi yönetimlerin yeni atamaların yanında tercih edilir bir uygulama olduğu anlaşılmaktadır (Şerefhan Bitlisi, 2011; 138-139).

⁸ Şeref Han, aynı kaleden bahsetmiştir. Buna göre, Atak ve çevresini ele geçiren Şah İsmail, buraları Kaçar hanına (Kaçarların Şii Türkmen bir aşiret olduğu belirtilmiştir. Mehmet Azimli, Şah İsmail'in Lice taraflarına Şii Türkmenleri getirip yerleştirdiğini ancak Osmanlılar'ın bölgeyi ele geçirmesiyle Şii Kaçarları Diyarbekir taraflarından sürüp çıkardığını ve yerine eski usul üzere Sünni Kürd aşiretleri iskân ettiğini kaydetmiştir (Mehmet Azimli, 2012; 56). Atak ve çevresindeki kalelerin kadimden sahibi olan Zirkiler ise bu karara direnmişlerdir. Şeref Han, bu bağlamda Atak Kürdlerinin bölgeyi terk etmediğini ancak harabe halde bulunan "Milh" kalesine sığındıklarını belirtmiştir (Şeref Han, 1990; 274).

anlaşılmaktadır. Mihrani kalesi 1452 yılında Akkoyunluların eline geçmiştir (Ebu Bekr-i Tihrani, 2001; 143).

Yukarıda nakledilenlerden sonra hakkında malumata sahip olmadığımız Mihrani ve çevresinin sırasıyla bölgede egemenlik kuran Akkoyunlu, Safevi ve Osmanlı hâkimiyetine girmiş/tabii olmuş yerel hanedanlarca yönetildiğini varsayabiliriz. Nitekim önceden buranın Akkoyunluların elinde uzun süre kalmadığı düşünülmektedir. Çünkü bu yıllarda yöredeki çekişmeler had safhadaydı ve buralarda yönetim sıklıkla el değiştirmekteydi. Akkoyunlu ile yaptıkları mücadelelerde Karakoyunluların buradaki aşiretlere ve kalelere saldırdıkları unutulmamalıdır⁹.

Geleneksel dünyada aşiretlerin yönetimini elinde tutan hanedanların, iktidara dair meşruiyetlerini sağlamlaştırmak adına kendilerine asil kökenler bulmaya gayret ettikleri bilinmektedir. Bu hususu Osmanlı tarih yazımında görmek mümkündür. Buna dair Ahmet Güneş'in "*Tarih, Tarihçi ve Meşruiyet*" adını taşıyan makalesinden hayli sayıda olgusal örnek vermek mümkündür (Ahmet Güneş, 2005: 131-202). Yine Türk yönetim geleneğinde yönetici ailelerin ünlü ve bu anlamda meşru bir soya dayanma geleneği bulunmaktaydı. Bu cümleden olmak üzere hemen hatıra Oğuz boyları arasında Kayı kabilesinin itibarlı durumu getirilmelidir (Mehmet Öz, 2018; 10)¹⁰. Bu duruma benzer şekilde Kürd aşiretleri ve hanedanlıkları arasında da böylesi bir olgunun mevcut olduğunu ileri sürebiliriz. Bu meyanda Kürd beylik ve mirliklerinin başındaki hanedanların kendilerini özellikle Arap ve Kureyşi kökene dayandırmalarını hatırdı tutmak gerekir. Bitlis emiri Şeref Han'ın kaleme aldığı tarih kitabında buna dair çok sayıda örneğe bakılabilir.

Bunlardan biri Mirdasiler hakkında Şerefname'de dile getirilen bilgilerdir. Buna göre Mirdasiler, Kulebe denilen bir Arap aşiretinden gelmektedirler. Ancak konuya ihtiyatla yaklaşan Abdullah Varlı, tartışmayı bağlamında derinleştirmek suretiyle ele almıştır (Abdullah Varlı, 1997; 323).

Abdullah Varlı'ya göre, Mirdasiler Miladi onuncu yüzyılda Hakkâri'den Harput, Eğil yani Amid taraflarına geldiklerinde burada kadimden meskûn aşiretler arasında Mihranikiler de yer almaktadır. Varlı'nın zikrettiği aşiretler şunlardır; Aşmişarat, Bala Berani, Bergili, Delikan, Babiki, Siwedani, Birkani, Mişkani, Şikaki, Reşwani, Lewabi, Keşahi, Lewani, Cemani, Mihraniki, Weğşani, Pismani, Punyani, Cezirani, Mirani, Bikani, Dodani, Dumkani, Sevkani, Yusufani, Sadkani ve Merkani (Abdullah Varlı, 1997; 325). Bu bilgilere göre Mihrani ismi aynı zamanda bölgede meskûn olan bir aşiretin adıdır. O halde Mihrani sancağının, herhangi bir sancağın idari uzantısı ya da arpalığı şeklinde düşünmek yerine, Mihraniki aşireti yöneticileri tarafından tasarruf edildiği sonucuna varmak mümkündür.

Abdullah Varlı, benzer bir görüşü Cizre beyliğinin kuruluşunda da dile getirmiştir. Ona göre, çok eski tarihlerden süregelen bir mirasın taşıyıcısı olan Cizre beyliği iki kadim kaleye sahipti. "Baqerd" ve "Babezd" adındaki bu iki kale, Sasaniler'den beri ayakta kalmıştı ve Emevi saltanatına kadar varlığını devam ettirmişti. Varlı'ya göre bu beylik/mirlik tarihte Haldi ve Urartu

⁹ Miladi 10. yüzyılda buralara hâkim olan Mervaniler'in 12. yüzyılda güç kaybetmesiyle Atak ve çevresine Artuklu beyliği hâkim olmuştur. 1136 yılında Mardin Artuklu beyi olan Hüsameddin Temürtaş, Atak kalesini fethetmişti. Ancak 1185 yılında Selahaddin Eyyubi buraları Artuklular'dan alarak oğlu Melikü'l-Muizz'e bağlamıştır. 1340 yılında İlhanlılar'da olduğu anlaşılan Atak kalesi, bu tarihten Osmanlı'ya bağlanacağı 1514'e kadar Akkoyunlu ve Karakoyunlu beyleri arasında el değiştirmiştir (Abdurrahman Acar, 2012; 22-25).

¹⁰ Osmanlı hanedanının kökeninin Oğuzlara dayandırılması gayretinin 15. yüzyıla tarihlendiğini ileri süren Öz, bu meşruiyet arayışını oluşturan tehdidin ise Timur idaresindeki Moğol saldırılarının 1402 yılından sonra oluşturduğu tahribata dayandırmaktadır (Mehmet Öz, 2018; 10). Öz'e göre kabile geleneklerinin çok canlı olduğu bir dönemde bu iddianın ortaya atılmış olması manidardır. Öz'ün manidar bulduğu bu gelenekçi toplumun bir üyesi olan İdris-i Bitlisi, Osmanlı hanedanını Oğuzların Kayı boyuna dayandırmıştır. Ahmet Mithat Efendi'ye göre Osmanlı hanedanını Oğuz Han ve Kayı boyuna bağlayan ilk kişi İdris-i Bitlisi'dir. Gerçekten de eserine bakıldığında onun Oğuz Han ve Kayı Han'ı Nuh'un oğulları ile ilişkilendirerek mistifike ettiği görülmektedir. "*Oğuz Han ebu'l-mülük ve seyyid-i hânândır. Ve Oğuz Han'ın nesebi müverrihlerin re'y-i ma'kuli ile iki mertebe ile İs bin İshak'a varur ve nam-ı İs lisan-ı Türkide Kayı Han'dır...*" (İdris-i Bitlisi, 2008; 65-75).

adlarıyla anılmıştır. Mezkûr güçlerin 235 kabileden oluşmuş erken dönemdeki ittifakları İslam döneminde bazen dağılarak da olsa devam etmiştir. İslam'ın gelişiyle de söz konusu aşiretler burada yaşamaya devam etmişlerdi. Beyliğin temelini oluşturan aşiretler arasında Mihraniler de yer almaktaydı ve bu konfederatif yapının üyesi aşiretler şunlardı; Beşnevi, Deyseni, Hemidi, Şembeki, Mihrani, Buxti, Kosi, Baqo, Yaqo, Xaldi, Kaldi, Pesyani, Keşağı, Musani, Şerqi, Şemsi, Sincari, Celki, Beti, Ferki, Yezoli, Sırci, Dımbili, Nuki, Mahmudi, Şeyx Bızini, Maski, Reşiki, Mıxi, Nehrani, Peykani, Bela Sitorani, Şeroxani ve Duturani (Abdullah Varlı, 1997; 336)¹¹.

Varlı'dan edindiğimiz bu ilave bilgi ile Mihrani ifadesinin esasında bir aşiret ismi olduğu yine teyit edilmektedir. O halde, yukarıda değinildiği üzere, aynı adı taşıyan ocaklık sancağın yine aynı aşiretin hanedanının elinde kalması kuvvetle muhtemeldir.

Abdullah Varlı, Zeriki/Zirki beyliğini kuran aşiretler arasında Mihraniler'in de yer aldığını belirtmiştir. Buna göre izlerine Mardin, Musul ve Zağroslar'da rastlanan bu aşiretin Artuklular döneminde Mardin ve Nusaybin taraflarında yönetimde söz sahibi olduğu anlaşılmaktadır. Mardin ve Nusaybin taraflarında idarede pay sahibi olmaları yanında Sincar, Amid ve çevresinde de etkileri bariz bir şekilde hissedilmekteydi (Abdullah Varlı, 1997; 385)¹². Beyliğin temelini oluşturan aşiretler ise şunlardı; Aştiyan/Aştutan, Mihraniyan, Bexosiyen, Beciniyan, Şeqaqiyan/Şikakiyan, Estorkiyan, Gurdiliyan, Aşaniyan/Eyşaniyan, Kışkiyan, Çelkiyan, Xendiyen/Xan Baqiyan, Suhaniyan, Mehmudiyan, Ke/a/şağıyan, Musiyan, Se/a/rbariyan.

Abdullah Varlı, Miladi 900 yılında yukarıdaki mezkûr aşiretlerin bir arada idare olunduğunu kaydeder. Buna göre kısa bir süre sonra Beşnevi/Becnevi güçleri bölgede hâkim olunca Mahmudi aşireti söz konusu aşiretlere liderlik ederek yeni bir güç olarak sivrilir. Öyle ki bunlar güneyde Musul'a da hâkim olurlar ve Abbasi yönetimi bu aşiretler konfederasyonunun tehdidinden ötürü iş göremez hale gelir. Buna engel olmak amacıyla Abbasiler Musul'a Hezbaniler'i yerleştirir ve bunun sonucu Mahmudiler ilerleyişlerini kuzeyde Van, Muş, Hıms, Malazgirt, Erciş taraflarına doğru sürdürürler. Ancak buraları idarelerine aldıktan sonra Mahmudiler tekrar Abbasiler üzerine saldırılarını artırırlar. Bu Mahmudiyan ittifakında Dostik ailesinin saygınlığı ise Varlı'ya göre ayrıca dikkate değerdi (Abdullah Varlı, 1997; 385-386). Bilindiği üzere Dostik daha sonra Mervaniler hanedanının meşhur atası ve kurucusu olarak anılacaktır. MS 950 yılına gelindiğinde Bad bin Dostik'in mezkûr aşiretlerin başında Amid, Meyafarkin, Mardin ve çevresini de yönetimine kattığı kaydedilmiştir. MS 984 yılında Bad, Mardin ve çevresini Dostik aşiretine bırakmıştı. Firoz bin Badan, Mardin hâkimiyetini 985 yılında ölünce yerine oğlu Ali Şer geçmiş ve o da burada hâkimiyetini 1015 yılına kadar sürdürmüştür. Bu yıllarda Mervaniler'e bağlı olan Mardin ve çevresinde Büveyhiler de hâkimiyet kurmaya çalışmışlar ve bu sebeple Dostikilerle savaş halinde olmuşlardır. Abdullah Varlı'ya göre, bölgede özellikle Mardin ve çevresinde hayli yönetim tecrübesi edinen Zirki beyleri, Artuklular'ın 1071 yılından sonra bölgeye gelişiyle önemlerini yitirmemişler tersine nüfuzlarını ve saygınlıklarını devam ettirmişlerdi. Bunun sebebi ise Artuklular'ın göçebe sosyolojisine sahip olmalarına karşın Zirki ve diğer aşiret hanedanlarının onlara sağladığı yönetim desteği ve becerisidir. Söz konusu aşiret aristokrasisi uzun yıllardır bölgeyi yönettiğinden bu tecrübeleri Artuklular'a da fazlasıyla yönetim avantajı sağlamıştır (Abdullah Varlı, 1997; 387)¹³.

¹¹ Abdullah Varlı, eserinin aynı yerinde, zikredilen aşiretlerin başında bulunan idarecilerin dışarıdan üzerlerine saldıran güçlere boyun eğmediğini ve sürekli olarak bu rakiplere karşı koyduklarını ifade etmiştir. Şerefname'ye göre bu aşiretler başlarda Müslüman olmadıkları gibi Abbasiler devrinde Bilal bin Muhammed Hemidi'nin safında yer almışlardır. Yine bu güçler, Mervaniler döneminde Mervani hanedanının emri altında onların düşmanlarına karşı saf tutmuşlardır.

¹² Abdullah Varlı'nın, bu bilgileri "Um el İber" adlı eserin yazarı Abdusselam Efendi'ye dayandırdığı anlaşılmaktadır.

¹³ Varlı, Emir Firoz'un ölümünden sonra ailesinin ve etbainin 1117 yılını takiben Mardin'den ayrılarak Derzin'e geldiklerini kaydeder. Bunun sebebi ise aşiret mensuplarının artık eskisi gibi başlarında bulunan bu hanedanın sözünü dinlememesidir. Nihayetinde Amid taraflarına gelen Zirki aşireti mensupları kendilerinden önce burada meskûn olan diğer aşiretlilerle ittifaklar kurarlar ve Farkin dâhil çevredeki birçok kaleyi yönetimlerine katarlar. 1145 yılındaki bu etkinliklerde aşiretin başında Emir Firoz'un kardeşi Zeyno vardır.

Mihrani sancağının bir dönem Zirki beylerine bağlanmasından ötürü buraların Zirki aşiretine tabi olduğunu düşündürecek anlatıya da rastlanmıştır. İlgili kısımda Zirkan beyleri denen Zirki Mirlerine Osmanlı-Safevi mücadelesindeki yararlılıkları üzerine Tercil-Atak ve Mihrani'nin yurtluk-ocaklık olarak verildiği kaydedilmiştir (Uğur Bahadır Bayraktar, 2017; 138). Böylece buraların Zirki aşiretinin arpalığı olduğu sonucuna varılacaksa da tersine buranın Mihrani aşiretinin arpalığı ya da idari merkezi olduğu ihtimal dahilinde tutulmalıdır. Belki de bu tarihlerde Mihrani aşireti Zirki ile ittifak içinde bulunduğundan böyle anılmıştı¹⁴.

Yukarıdaki bilgilerden anlaşıldığı üzere, Mihrani Aşireti oldukça geniş bir alana yayılmıştı. Bunu teyit eden diğer bir muteber kaynak da Bitlis miri Şeref Han tarafından kaleme alınan Şerefname'dir. 16. yüzyılın sonunda kaleme alınan Şerefname'den anlaşıldığı kadarıyla Hasankeyf sancağında 13 büyük aşiret vardı, bunlar; Aşti, Mahalbi, Mihrani, Becnewi, Şikaki, Istorki, Büyük Kurdli, Küçük Kurdli, Reşan, Kişeki, Cılıki, Hendeki ve Sosani aşiretleriydi (Şeref Han, 1990; 177)¹⁵.

Buraya kadar anlatılanlara baktığımızda Mihrani adıyla anılmış aşiretin başta incelemeye konu olan ocaklık sancağın merkezi olan Lice-Kulp ve Silvan arasındaki bölgede, sonra Cizre çevresinde ve ayrıca Hasankeyf taraflarında olmak üzere oldukça geniş bir sahaya dağıldığı sonucuna varılabilir.

Bu arada Mihrani sancağının bir dönem Tercil beylerine bağlandığı kaydedilmiştir. İlgili kaynakta Beysanoğlu, Tercil beyliğinin başına geçen Ömer Bey bin Hasan Bey'e değinmiştir. Ona göre, Ömer Bey, Akkoyunlu sultanı Uzun Hasan'ın çağdaşydı ve aynı zamanda bu ikilinin ilişkileri de çok iyiydi. Bu konudaki bilgileri Şeref Han'a dayandıran Beysanoğlu, Uzun Hasan'ın Ömer Bey'in damadı olduğunu, yani Ömer Bey'in kızıyla evlendiğini dile getirmiştir. Bu evlilikten doğan Zeynel Bey, büyüyünce Mihrani ve Boşad bölgelerinin başına geçmiş ve buraları yönetmiştir. Ayrıca Zeynel Bey, Bitlis taraflarının da muhafızlığını üstlenmiştir (Şevket Beysanoğlu, 2003; 512).

Osmanlı Dönemi'nde Mihrani Sancağı

Mehmet Ali Ünal, Osmanlı Devleti'nin Doğu Anadolu'yu ele geçirmesinden sonra buradaki sosyal yapıya uygun bir idari düzenlemeye gidildiğine dikkat çekerek bunlara yurtluk-ocaklık dendiğini ve fetih sırasındaki yararlılıklarından ötürü buraların eski hâkimlerine devredildiğini kaydetmiştir. Buna göre Tercil, Çermik, Mihrani, Çemişgezek, Sağman ve sairleri bunlardandır (Mehmet Ali Ünal, 1994; 1072). Nitekim aşağıda "imtiyazlı sancaklar" başlığında imparatorlukta bu uygulamaya dair genel bir tanıtıma yer verilmiştir.

Mihraniler hakkında Osmanlı arşiv kaynakları arasında ulaşabildiğimiz en eski vesika, bölgenin Osmanlı Devleti'ne bağlanmasından kısa bir süre sonraya, 1525 tarihine aittir. Söz konusu vesikada, Mihrani yerleşiminin Atak livasına bağlı olduğu kaydedilmiştir. Tanzim edilen buyruhduda Diyarbekir Vilayeti'ne bağlı Atak Livası'nda "ülka-yi Mihraniye" mutasarrıfı olan Emir Hasan'ın öldüğü belirtilmiştir. Oğlu Osman Reşid (?) adlı beyin boş kalan yerlere idareci olarak atanması vurgulanmıştır (TSMA. No: 8177/1, 25 Rebiülahir 931).¹⁶ Buradan anlaşıldığı kadarıyla Mihrani ocağı veya hanesi, Emir Hasan'ın idaresindeydi. Ünvanın "emir" olması dikkate değerdir. Emir Hasan'ın vefatıyla boşalan riyaset makamına hanedan üyesi oğlunun atanma talebi olmuş, bunun üzerine kendisine berat verilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin doğu sınırındaki yapılanmasını sancak tevcih defterlerinden takip edebilmek mümkündür. Murat Alanoğlu, ilk sancak tevcih defterinin 1550-51 yıllarına tarihlendiğini kaydetmiştir. Bunun yanında çalışmasında Mühimme kayıtlarına da yer veren araştırmacı, ilgili tevcihat kayıtlarının bu kaynaklardan hareketle 1545 yılına kadar geriye gittiğini

Zeyno ölünce yerine 1185 yılında oğlu Emir Hasan geçmiştir. Bu yıllarda Emir Hasan ve güçleri Eyyubi Devleti'ne tabi olmuşlar ve onlar adına savaşmışlardır.

¹⁴ Atak hakkında bir çalışma kaleme alan M. Rezan Ekinci, Mihrani aşiretinin Zirkilere bağlı olduğu görüşündedir. Ayrıntılı bilgi için, tarihsel birtakım dayanakları da kaynak gösteren yazarın çalışmasına müracaat edilebilir (M. Rezan Ekinci, 2021).

¹⁵ Ayrıca bkz. Şeref Han, 2013; 196.

¹⁶ Yakın bir çalışmada bu belgeyi paylaşma nezaketi gösteren M. Rezan Ekinci'ye teşekkür ederim.

kaydetmiştir. Buna göre ilk kayıt 1545 yılının Ocak ayına aittir. İlgili bu belge, Osmanlı ordusunun doğuya yapılacak seferine asker toplamaya matuf bir emirdi ve burada Diyarbekir eyaleti iki bölüme taksim olunmuştur. İlk kısım olan “*Vilayet-i Diyarbekir*” başlığında Amid, Ruha, Arapgir, Ergani, Deyr u Rahbe, Siverek, Bitlis, Adilcevaz, Habur, Sincar, ülka-i Çemişgezek, Ahtamar, Rakka ve Atak’tan oluşan 15 sancak zikredilmiştir. İkinci kısımda ise “*Ümera-i Kürdistan-ı Diyarbekir*” başlığında 8 eyalet olarak Cizre, İmadiye, Hizan, Sason, Palu, Çapakçur, Eğil ve Genç zikredilmiştir. Bunun yanında Vastan, Üstün, Çermük, Tercil, Zeriki, Uşti (Uşni), Mihrani, Şırvi, Kulb, Müküs ve Ziriki şeklinde 11 livaya yer verilmiştir (Murat Alanoğlu, 2017; 84)¹⁷.

Halil Sahillioğlu tarafından Latinize edilerek yayınlanmış ilgili Mühimme kaydından anlaşıldığına göre 1545 yılında Mihrani sancağının başında Bahaüddin Bey adında bir kişi bulunmaktaydı¹⁸. Gerçek anlamıyla sancak tevcih kayıtlarının 1550 yılına tarihlenen ilkinde taksimat aşağı yukarı daha önce bahsi geçen Mühimme kaydındaki gibiydi yani eyalet iki kısımdan müteşekkildi. “*Elviye-i Tabi’-i Mîrimîran-ı Vilayet-i Diyarbekir*” ilk kısımdı. Burada yer alan 17 adet liva şunlardı; Amid, Harput, Ergani, Ruha, Habur, Deyr u Rahbe, Siverek, Atak, Nusaybin, Tercil ve Çermük, Ustün, Şahna ve Tayyibe, Rakka, Sincar, Si’ird ve Hasankeyf. Beylerbeyliğinin diğer kısmı ise “*Vilayet-i Kürdistan-ı Diyarbekir*” adını taşımaktaydı ve bunlar 8 sancak olup eyalet başlığıyla bu kayıta yer almıştı. Bunun yanında diğer 8 sancak ise liva olarak kaydedilmişti. Söz konusu eyaletler Palu, İmadiye, Hizan, Cizre, Sason, Çapakçur, Eğil, Zırıkî’ydi. Genç, Kulb, Mihrani, Kal’a-i Garur, Şırvi, Müküs, Beritan, Kal’a-i Argif ve Meşkar ise liva olarak kaydedilmişti¹⁹.

Mühimme kaydı ve tevcih defterinin mukayeseli değerlendirilmesinde şu hususlar dikkat çeker: Ziriki biriminin tek sancak haline dönüştürüldüğü anlaşılmaktadır. Yine 1545 kaydında eyalet olan Genç sonrasında livaya dönüştürülmüştür. Yakın tarihlerde kurulan Van beylerbeyliğinin merkezi Vastan sancağı yani paşa sancağı olmuştur. İlk defa olarak bu listede Beritan, Kala-i Garur, Kala-i Azkar ve Kala-i Argif ve Bulus ve Meşkar sancaklarına rastlanmaktadır. Küçük yerleşimler olan bu idari alanların aşiret beylerine kısa süreli sancakbeylikleri şeklinde devredilmesi kuvvetle muhtemeldir. Bu iddiayı dillendiren Emecen ve Şahin’e göre, bunun kanıtı sonraki kayıtlarda buralara sancak olarak rastlanmamasıdır (Emecen-Şahin, 1999; 79; Alanoğlu, 2017; 88)²⁰.

Osmanlı merkez arşivinde yer alan Mühimme defterlerinden ulaşılan iki belge, Mihraniler hakkında ulaşılabildiğimiz erken tarihli diğer önemli vesikalardandır.

Aralık 1553 tarihinde kaleme alınmış belge, Mihrani aşireti ve mirliği hakkında müstakil olarak yazılmış kaynaklarımızdan en eski ikinci vesikadır. Divanda kaleme alınan bu Mühimme kaydından anlaşıldığı kadarıyla Mihrani sancağındaki Kap/u/lan bin Abdullah adlı kişi doğudaki sefer hazırlıklarına katılmıştır. Bu sebeple kendisinin yokluğunda tasarrufundaki tumarların muhafazasını ve haklarının korunmasını talep etmiştir (BOA, MD 1; 1000, 17 evail-i Muharrem)²¹.

¹⁷ Bu son sayılanlar arasında 11 livada iki defa Zirikiler’in zikrediliyor olması dikkat çekmektedir. Çalışmanın ilerleyen sayfalarından anlaşıldığına göre, Kürdistan’a tabi Zirikî livası iki üniteden oluşmaktaydı ve birinci kısmını Şahkulu Bey, ikinci kısmını ise Ömer oğlu Nasır Bey idare etmekteydi. Ayrıca Alanoğlu’nun ilgili sayfadaki dipnotta yer alan ifadelerine göre bu listede eyalet olarak anılmış yerler ileride tahrir yapılmayan hükümet sancaklara, livalar ise tahrir yapılacak yurtluk-ocaklıklara dönüşmüştür (Alanoğlu, 2017; 85).

¹⁸ Topkapı Sarayı Arşivi H. 951-952 Tarihli ve E-12321 Numaralı Mühimme Defteri, Haz. Halil Sahillioğlu, İRCİCA, İstanbul, 2002, vr. 84a-85a künyeli kaynaktan naklen Murat Alanoğlu, 2017; 85.

¹⁹ Feridun M. Emecen-İlhan Şahin, “Osmanlı Taşra Teşkilatının Kaynaklarından 957-958 (1550-1551) Sancak Tevcih Defteri”, TTK Belgeler, c. XIX, sy. 23, Ankara, 1999, s. 53-121’den naklen Murat Alanoğlu, 2017; 86.

²⁰ Feridun M. Emecen-İlhan Şahin, 1999; 79’dan naklen Alanoğlu, 2017; 88.

²¹ BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), MD 1(1 numaralı Mühimme Defteri); 1000 (defterdeki belge numarası) 17 evail-i Muharrem (belge kayıt tarihi). Arşiv künyesi; BOA, A.DVN.MHM.d, Defter No: 001, Belge No: 1000, 17 evail-i Muharrem, belgenin içeriği şöyledir: “*Diyarbekir beyine hüküm ki, Harperut sancağında on dört bin akçelik tumara mutasarrıf olan Ali bin Abdullah ve Ergani sancağında On üç bin beş yüz akçelik tumara mutasarrıf olan Bali (Bani?) ve Mihrani sancağında on yedi bin akçelik tumarı olan Kap/u/lan bin Abdullah ve Tercil sancağında dört bin beş yüz akçelik tumara mutasarrıf olan Cemşid nam*

Belgeden anlaşıldığına göre Kap/u/lan adlı sipahi, Bitlis sancakbeyinin akrabası ve adamıdır. Kap/u/lan'ın bu dönemdeki savaşlarda gösterdiği yararlılıktan ötürü kendisine tımar verilmiş olması muhtemeldir. Ferman, Diyarbekir beylerbeyine hitaben kaleme alınmıştır. Bu belge ile ocaklık olarak tabir edilmiş Mihrani sancağında tımar sisteminin uygulandığı anlaşılmaktadır. Hatırlanacağı üzere hükümet sancak ile yurtluk-ocaklık sancağın önemli farkı bu idi²².

979/1571 yılında terkip edilen 16 numaralı Mühimme defterinde Mihrani aşireti ile Aşiti aşiretinin çatışmalı durumlarına değinilmiştir. Söz konusu belgede Hasankeyf civarındaki Mihraniler'in can ve mallarının korunması için elzem görülen bir kale inşası ele alınmıştır. Ayrıca çoğunluğunun Mardin tarafında etkili olduğu bilinen Aşiti aşiretinin buralara taciz saldırıları da olgusal açıdan önem taşımaktadır. Belgeden anlaşıldığı kadarıyla, her iki aşiret arasındaki düşmanlığın nedeni kız kaçırma davasıdır. Bu belgede Mihrani aşiretinin önde gelenlerinden olduğu düşünülen Şeyh Yusuf Cezeri'nin katledildiğine dair bilgi zikredilmesi gereken bir ayrıntıdır. Aşiti aşireti mensuplarının etkilerinin buraya kadar uzanmasının altında, aşiret liderlerinin tımar ve zeamet sınırlarının buralara komşu olması yatmaktadır. Belgeden anlaşıldığı kadarıyla söz konusu çatışmaları merkeze Diyarbekir beylerbeyi bildirmiştir. Belgede Mihrani ileri gelenlerinin bu mntıkadaki Keferviran kalesine yakın ve neredeyse harabe olan bir kaleyi onarma istekleri yer almaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla Aşiti aşireti neferleri de aynı kaleyi zaman zaman işgal etmekte ve bura üzerinden Mihrani köylerine saldırmaktadırlar. Bu saldırılarda üç sancağı bir araya getiren Aşitilerin emrinde on bin (10.000) civarında müsellemler bulunmuştur. Şeyh Yusuf Cezeri'nin de katli edildiği söz konusu saldırıda 48 adet Mihrani köyünün yakılıp yıkıldığı kaydedilmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla, Hasankeyf sancağı beyi şikâyetler üzerine Aşiti reislerini mahkemeye davet etmişse de Aşitiler bu davete yanaşmamışlardı. Bunun üzerine mezbur sancak beyi anılanların üzerine takibata girmiş ve bazı ileri gelen aşiret reislerini tutuklatıp Hasankeyf kalesinde hapsedmiştir. Ayrıca aşiretin zapt edilmesi için ise zaim Muhammed yıllık 60.000 akçe zeamet ile başlarına sancak beyi olarak atanmıştır. Sancak beyi sadece zeamete değil cibilliyet ve siyasetlerine de memur edilmiştir. Belgeden, bahsi geçen karyede bir muhkem kalenin inşa edileceği ve buranın başına da bey (mühimme kaydında bu görev "sancak beyi" olarak ifade edilmektedir) olarak anılan kişinin atandığı anlaşılmaktadır. Söz konusu Mihrani taifesi ise bu tahsisatla aşiret beyliği olarak örgütlenecektir. Aşiretin tımar rüsumunun 60.000 akçe olduğu belirtilmiştir (BOA, MD 16; 533, gün tarihsiz)²³.

Müstakil belgelerden farklı olarak, taksimata dair bilgilere dönülecek olursa, 1568-1576 tarihlerini havi bir defteri değerlendiren Alanoğlu, söz konusu tarihte artık yurtluk-ocaklık ve hükümet kaydına rastlanmadığını bir farklılık olarak ifade etmiştir. Buna göre değişiklik sadece bununla kalmamış, diğer taraftan Ekrad/Kürdistan tabirlerine de rastlanmamaktadır. Söz konusu defterde Çapakçur, Mihrani, Kulb, Genc, Eğil ve Hazzo Diyarbekir vilayetine tabi görünmektedir. Kulb ve Hazzo eyalet olarak kayıtlıdır. Bu defterde Şırvi Van'a, İmadiye Bağdad'a bağlıdır. Alanoğlu defterin eksik olduğunu düşünmektedir çünkü daha önce eyalet olarak kaydedilmiş Cizre, Palu, Hizan, Sason, Ziriki birimlerine bu defterde rastlanmamaktadır²⁴.

Eyalette yer alan sancakların dağılımına dair değişikliğin 1578-1585 tarihli defterde bariz bir şekilde takip edilebildiğini ifade eden Alanoğlu, mezkûr defterde eyaletin iki kısma taksim olduğunu belirtir. Buna göre, birincisi *Elviye-i Vilayet-i Diyarbekir* başlığını taşımaktadır. İkinci kısım ise *Eyalet-i Kürdistan* başlığıyla kayıtlıdır. Araştırmacı, bu defterdeki eyalet ifadesinin imparatorluk genelindeki vilayet ve beylerbeyliğini kastetmek üzere kullanıldığını ileri sürer. Böylece bu tarihlerden sonra Kürd beyleri için kullanılan bu ifade terk edilmeye başlanmıştır. Söz konusu listede Mihrani sancağı Kürdistan eyaleti kısmındaki yirmi bir birim arasında onuncu

sipahiler haliya Bitlis sancağı verilen sabık dame izzenin üç neferi akrabasından ve bir neferi adamlarından olub serhadde sel? olub gidib tımarlarına dâhil olunmamak babında hükm-ü şerifim taleb eylediğimde buyurdum ki, mezburlar madam ki mumailiyhimin serhad hizmetinde olalar tımarlarına kimesne dahil etdirmeyesin deftere ol veçhile işaret eylesin."

²² Osmanlı imparatorluğu özellikle batı uçlarında da takip ettiği yurtluk-ocaklık sistemini maliye içinde 1590'lı yıllardan sonra yeni bir rejim haline getirmişti (Nejat Göyünç, 1991, 269-277; Geza David, 2016: 360).

²³ Arşiv künyesi: BOA, A.DVN.MHM.d, Defter No: 16, Belge: 533.

²⁴ BOA, MAD d. 563, künyeli kaynaktan aktaran Murat Alanoğlu, 2017; 88.

sırada yer almaktadır²⁵.

1018/1608 tarihli Ayn Ali Efendi Risalesi'nde Diyarbekir eyaleti sancakları taksimatı üç başlık altında zikredilmiştir. İlki klasik Osmanlı sancakları idi ki bunlar Harput, Ergani, Siverek, Nusaybin, Hasankeyf, Siird, Çemişgezek, Meyafarkin, Akçakale, Habur ve Sincar'dır. İkincisi hükümet sancakları olup bunlar, Cezire, Eğil, Genç, Palu ve Hazzo'dur. Üçüncü ise yurtluk-ocaklık sancakları olup bunlar da Sağman, Kulb, Mihrani, Tercil, Atak, Pertek, Çapakçur ve Çermik'ten mürekkeptir²⁶.

16. yüzyılın başlarına ait idari listelerin defterlere kuruluş tarihlerine göre, kronolojik bir süre düzeni ile kaydedilmiş olduğunu belirten Alanoğlu'na göre bu sıralama şöyledir; Rumeli, Anadolu, Karaman, Şam, Mısır ve Diyarbekir eyaleti ile birtakım imtiyazlara sahip Kürdistan ümerasına ait livalar (Murat Alanoğlu, 2017; 107). Kanuni Sultan Süleyman döneminin başlarına tarihlenen listelerde Vilayet-i Diyarbekir müstakil bir idari saha iken Vilayet-i Kürdistan buradan ayrı bir ünite olmuştur. Aralarındaki fark ise Diyarbekir'e bağlı sancaklara beyler merkezden atanırken ikincisinin idarecileri herhangi bir atamayla gelmemiş, irsi tevarüs usulüyle beylik yapmışlardır. Sultan Süleyman devri sonuna kadar Kürd beylerinin idaresinde bulunan yerlere eyalet ibaresi düşülmüştür. Alanoğlu, 17. yüzyılın başında kaleme alınan Ayn Ali Efendi Risalesi'ne istinaden ikili bir idari tarzda süregelen bu idari mekanizmaya üçüncü bir statünün eklendiğini yani sistemin evrildiğini ileri sürmüştür. Buna göre, artık üç statü bulunmaktadır. İlki Diyarbekir eyaletindeki Osmanlı sancağı adını taşıyan on iki adet sancaktır. İkincisi daha önce eyalet yazılan ve başında Kürd beylerinin bulunduğu ve yurtluk-ocaklık olarak tanımlanmış şimdi ise Ekrad beyi sancağı denen Mihrani, Tercil, Sağman, Kulb, Atak, Pertek, Çapakçur ve Çermik'ten müteşekkil sancaklardır. Üçüncüsü ise Kürd beyleri tarafından yönetilen ve hükümet adı verilen Cizre, Eğil, Genç, Palu ve Hazzo'dan oluşan beş sancaktır. Alanoğlu, Ayn Ali Efendi'nin verdiği bu bilgileri yorumlayan Tayyib Gökbilgin'in bu değişimi 50-60 seneye yayılan bir dönüşüm olarak tanımladığını, bu anlamıyla Kürd beylerinin idaresindeki eyalet tabir olunan sancakların artık yeni sistemde Ekrad sancağı ve hükümet sancağı şekliyle biçimlendirildiğini kaydetmektedir. Buna göre, bazı yerler Ekrad sancağı iken hükümete, ya da hükümet sancağı iken Ekrad sancağına dönüşerek statü değiştirmiştir (Murat Alanoğlu, 2017; 108).

İmtiyazlı Sancaklar

Yurtluk-ocaklık ve hükümet sancaklarının imparatorluktaki durumuna dair kimi değerlendirmelerde sistemin genel olarak Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki "feodal yapı"nın etkisiyle şekillendiğine değinilmiştir. Bu tanımlarda söz konusu yerel yönetimdeki hanedanların imtiyazına dikkat çekilmiştir. Bunun yanı sıra sancakbeyliğinin bir aileye mülk olarak verilmesinin temelinde tarihi hakların yatmasının önemine değinilmiştir. Ancak bu imtiyazların sadece idari açıdan bir önem taşıdığı vurgulanmış bunun yanında askeri, mali ve adli açıdan merkeze tabiyetin ehemmiyetine dikkat çekilmiştir (Mehmet Ali Ünal, 2018; 101: İ. Metin Kunt, 1975; 35). Nitekim bu sancakların farklılığını gösteren ve bunları diğerlerine nazaran öne çıkaran bir özellik olmak üzere "*ırsî sancakbeylikleri*" ifadesine dikkat çekmek gerekir (Orhan Kılıç, 1999; 121). Yerelde hatırı sayılır imtiyazlara sahip ırsî sancakbeyleri "*ocakzade*" veya "*ocakbeyzade*" şeklinde de anılırlar (Hakan Kaya, 2020; 22-23).

Osmanlı Devleti ile Safevi Devleti arasındaki bölgede yer alan Kürd aşiret ve hanedanlarının Osmanlı'ya tabiiyeti konusunda iki bakış dikkat çekmektedir. Hemen belirtmek

²⁵ BOA, KK, d. 262 künyeli defteri kaynak gösteren Murat Alanoğlu, 2017; 88. İlgili defterde Vilayet-i Diyarbekir 1578-1585 tarihleri arasında iki kısma ayrılmıştır. Birinci kısım Elviye-i Diyarbekir başlığıyla yirmi beş birimi kapsar. Bu idareler sırasıyla şunlardır; 1- Amid, 2- Ruha, 3- Ergani, 4- Deyr u Rahbe, 5- Görgil, 6- Siverek, 7- Merag, 8- Musul, 9- Harpurut, 10- Kabur, 11- Sincar, 12- Malazgirt (Mazgirt), 13- Pertek 'an ülka-i Çemişgezek, 14- Tercil, 15- Rakka, 16- Atak, 17- Çapakçur, 18- Hasankeyf, 19- Aşiret-i Besyan, Bocyen ve Zilan, 20- Bozulus, 21- Bire, 22- Ağcakale, 23- Hizan, 24- Zaho, 25- Resulayn. İkinci kısım ise Eyalet-i Kürdistan başlığıyla yirmi bir birimi kapsar. Bunlar da sırasıyla şöyledir; 1- Cizre, 2- İmadiye, 3- Mesyun ve Nahiye-i Tur, 4- Hancuk tabi-i Genc, 5- Sason, 6- Palu, 7- Genc, 8- Eğil, 9- Zirikî ma'a Kürdikan, 10- Mihrani, 11- Hazzo, 12- Mir Nasır Zırıkî, 13- Kulb, 14- Kabile-i Ben-i Rebia, 15- Ülka-i Çemişgezek, 16- Sağman 'an ülka-i Çemişgezek, 17- Cemmase, 18- Siird, 19- Eski Musul, 20- Aşair-i Ben-i Tay ma'a Faik, 21- Kale-i Heysem (Murat Alanoğlu, 2017; 88-89).

²⁶ Kanuni Dönemi Kanunnamesi ve Ayn Ali Efendi Risalesi'nden naklen Murat Alanoğlu, 2017; 91.

gerekir ki, bu iki bakış ülkemizdeki akademik mecralarda yer almaktadır. İlki yerel dinamik ve gelişmelere odaklanıp bunları esas alan bir perspektife sahiptir. Haliyle de yereli yani taşrayı temsil eder ve bölgedeki aşiret ve hanedanlara Osmanlı Devleti'nin imtiyazlı statü tanınmasını bir iş birliği olarak dahası bir fiili sözleşme şeklinde takdim eder²⁷. İkinci bakış ise imparatorluk merkezini odak tutar ve haliyle bu imtiyazların imparatorluk tarafından bölgenin siyasi ve sosyal özellikleri sebebiyle lütfedildiğini esas alır²⁸.

Kürd beylerinin yönettikleri yerlerdeki imtiyazlı konumlarını göstermesi açısından bir belgeyi burada ele almak gerekmektedir. Kanuni Sultan Süleyman'ın İrakeyn seferi sonrasında savaşta yararlılıkları üzerine Kürd beylerine verdiği anlaşılabilir fermana, bu husus açıkça vurgulanmıştır. Söz konusu beylerin özverilerine karşılık olarak onlara imtiyazlı statülerinin korunması sözü verilmişti. Ele alınacak fermana beylerin yasal hak ve hürriyetlerinin sınırları çizilmiştir. Bu talep ise söz konusu beylerin müracaatları ve şikâyetleri üzerine kaleme alınmıştır. İlgili fermana “bundan böyle her ne sebeple olursa olsun mahalli beyler ile sancaklarına müdahale edilmeyecektir” ifadesi yer almaktadır. Bu ifade, bir söz ve taahhüt olarak kabul edilmiş ve tüm beylerbeylerine ve diğer taşra yöneticilerine gönderilmiştir²⁹.

Söz konusu fermanın/muahedenamenin ilk paragrafındaki ilk maddeden bu imtiyazın gerekçesi anlaşılabilir. Muahedenin bu maddesi şöyledir; “Kürdistan beylerinin eskiden beri ellerinde ve tasarruflarında olan asırlardan beri hâkim oldukları şehir, kale ve sancaklar kendilerine temlik suretiyle tevcih edilmiştir. Sancakbeylerinin her birine temliknameleri yazılarak beratları verilmiştir.” Muahedenin ikinci maddesinde bu imtiyazların tevellüdü ve tevarüsü şöyle izah edilmiştir; “Mahalli beylere beratla ihsan edilen kale, şehir, köy ve mezarlar bütün gelir kaynaklarıyla ve mahsulleriyle birlikte kendisine ve oğlu oğluna neslen ba'de-neslin temlik ve ihsan edilmiştir. Sancak beylerinin eline de mülknameleri verilmiştir.” Anlaşılacağı üzere imtiyaz durumu geleneksel dünyanın sosyal ve idari ilişkileri çerçevesinde patrimoniyal/ataerkil usulle devam edecektir. Sultan bu imtiyazların korunmasını haleflerine şu ifadelerle telkin etmektedir; “Sizlere emrediyorum ki, bundan sonra Kürdistan eyaletinde mahalli beylere vermiş olduğum sancakların tamamı kendi mülkleri olup bundan böyle malikâne olarak tasarruf edeceklerdir.” Bu imtiyazlı durumun sürekliliğinin şu şarta bağlandığı görülmektedir; “İslam dini üzere olup Devlet-i Aliyyeye mütabaat ve inkiyad ettikleri sürece evlad u ecdadımızdan ve bizim sulbümüzden gelen halefimizden, vüzeradan ve beylerbeylerinden ve ümeradan ve devletin yürütme erkini elinde tutanlardan hiçbirisi her ne sebeple olursa olsun hiçbir şekilde Kürt beylerine, mutasarrıf oldukları sancaklarına, müdahale, münaza ve taarruz edilmeyecektir”. Sultan, haleflerini ve altındaki idarecileri sıkı sıkı tembihleyerek söz konusu ayrıcalıkların değiştirilmemesini, bu hususlarda kalem dahi oynatılmamasını emretmiştir. Sancakların babadan oğula mülkiyet üzere

²⁷ Aralarında çok sayıda genç araştırmacının yer aldığı bu grupta tedavüle giren bir tanıma/metafora da değinmek gerekmektedir. Rezan Ekinci ve Erdal Çiftçi'nin çalışmalarında kullandığı bir terim olarak “simbiyotik ilişki” kavramına göz atmak gerekir. Nitekim Ekinci bu kavramı daha önce “Osmanlı ve Kürd mirlerinin arasında kurulan bu karşılıklı ya da tek taraflı ortaklığa dayalı (simbiyotik) ilişki” şeklinde kullanmıştır (Rezan Ekinci, 2012; 18). Çiftçi ise devlet ve aşiret mekanizmalarının birbirleri üzerinden kazanım elde ettiklerinden dolayı devletin sınır uçlarında aşirete, aşiretlerin de güçlenebilmek için devletin sağladığı olanaklara ihtiyaç duyduğunu belirtir (Erdal Çiftçi, 2018; 68-81).

²⁸ Bu grupta ilk dikkati çeken yazarlar ise Nejat Göyünç, Mehmet Ali Ünal ve Orhan Kılıç'tır. Diğer yandan bu kaynaklara dayanan Kumiko Saito, imtiyazların ve kazanımların karşılıklı olduğuna dikkat çekmiştir ki bu itibarla ilk grupta ele alınanlarla benzer bir görüş zikretmiştir. Ona göre, Osmanlı yönetimi Kürd emirlerine gerçekleştirdikleri askeri hizmetler karşılığında kimi imtiyazlar verirken öte yandan onları kendi yönetimine katmak amacıyla birtakım tedbirlere başvurmuştur. Bu anlamda ilk hatırlanacak tedbir söz konusu yerlerde tımar sisteminin uygulanmaya başlamasıdır (Kumiko Saito, 2018; 64).

²⁹ TSMA. No: E:11696 künyeli arşiv kaydından nakleden Abdullah Demir, 2008; 275-276. Abdullah Demir'in sadeleştirmesine göre, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi E. 11969 numaralı belgede Sultan Süleyman “Kürdistan beyleri merhum babam Sultan Selim Han devrinde ihlas ve samimiyetle İslam devletinin himayesine girerek itaat ve bağlılık göstererek defalarca Kızılbaşlara karşı ceng u cidal edip hayırlı hizmetlerde bulunmuşlardır” demiş ve kendisinin de bu hususa bağlılığını şöyle ifade etmiştir: “Benim hilafetim zamanında dahi Şark seferine Serasker-i Sultan İbrahim Paşa'yı gönderdiğimde Kürdistan beyleriyle müşavere ve ittifak etmesi sonucu Azerbaycan, Horasan, Tebriz, Bağdad ve sair kale ve memleketi fethetmişlerdi. Kürt Beylerinin bu savaşlarda göstermiş oldukları samimiyet ve fedakârlığa karşılık bizden talep ettikleri istihkaklarını bi-hakkın vermek yeryüzünde adaletin icracısı olarak üzerimde bir vecibe olduğumu biliyorum.”

sürdürülmesinin esas olması gerektiğini belirterek beylerden herhangi biri ölürse eyaletinin kaldırılmaması gerektiğini vurgulamıştır. “*Sancak beylerinden herhangi birisi öldüğünde eyaleti kaldırılmayıp bütün hududu ile temlikname-i hümayunum gereği sancağın tamamı oğluna verilecektir. Şayet birden fazla oğlu varsa sancakları aralarında eşit bir şekilde paylaşılacaktır. Veyahut kendileri istedikleri şekilde tasarruf edeceklerdir.*” Varis bırakmadan ölecek beylerin durumuna da değinilmiştir. Buna göre; “*Sancak beylerinden herhangi birisi Kudret-i Rabbani ile vârisiz ve karabaşız vefat ederse o zaman eyaleti hariçten olanlara ve ecnebilere verilmeyecektir. Kürdistan beylerinin müşavere ve ittifakı sonucu onlar bölge beylerinden veya beyzadelerinden her kimi layık ve uygun görürlerse ona tevcih edilecektir.*” Varis bırakmadan ölen beyin topraklarının akıbetinin Kürdistan beylerine bırakılması da dikkatle değerlendirilmesi gereken bir husustur. Böylece Ekrad sancaklarının ve diğer Kürd emirliklerinin idareleri birbirine bağlı ve sorumlu tutulmaktadır. Bu itibarla imparatorluğun diğer bölgelerinde uygulanmayan ve Kürd emaretlerinin yerel hanedanlarını birbiriyle yakın bir akraba ilişkisinde kabul eden bir idari görüş/tutum belirmektedir. Sultan Süleyman, tanıdığı bu ayrıcalıkların korunacağını da şu cümle ile kaleme almıştır; “*Cenab-ı Allahın vahdaniyetine kasmemle yemin ederim ki bundan böyle yapılan bu anlaşmaya hiçbir suretle muhalefet edilmeyecektir.*” Sultanın sıkı sıkıya taahhüt ettiği bu korunma ve kollanma ayrıcalıklarını şarta bağlaması da dikkatten kaçmamaktadır. Metne göre “*İki cihan serveri olan Peygamberimizin nübüvvet ve risaleti hakkı için Kürt beyleri doğruluk üzere dostuma dost ve düşmanıma düşman ve ihlasla atebe-i ulyama bağlı kaldıkları müddetçe*” sultan kaleme aldirdığı fermanın şartlarına riayet edileceğini haleflerine emir ve vasiyet etmiştir. O, Kürd beyleriyle yaptığı ittifakın babasından kendisine tevarüs ettiğini ifade etmiş ve şartlar sağlandığı müddetçe bu ittifakın bozulmayacağını teahhüt etmiştir. Varislerinden bu anlaşmaya sırt çeviren ya da Kürd beylerine muhalefet ederek düşmanlık besleyen olursa anılanların “*hesap gününde mücrimlerden, günahkârlardan ve zalimlerden olmalarını Allaha niyaz eylediğini*” kayıt altına almıştır. Son olarak evlad ü iyaline yani varislerine seslenerek “*Daima sadakat ve doğruluk üzere hareket ediniz. Din ve Devletime müteallik hizmetlerde ayrılığa düşmeyiniz. Özellikle Diyarbekir ve Bağdad beylerbeyleri etraf u cevanibde bulunan Kürdistan beyleriyle yek-dil ve yek-cihet olup muhalefet ve mu’anedet ile ayrılığa düşmeyiniz. Bütün mühimmat-ı askeri ile kaba’il ve aşiretleriyle birlikte düşman üzerine yürüyünüz, birbirinize yardım ve destek veriniz, bu hususta bir dakikayı bile kaçırmayınız*” şeklindeki nasihatıyla imparatorluğun doğu sınırını güvenle korumanın siyasetini belirlemiş olur. Kanuni Sultan Süleyman, Osmanlı hanedanlığı içinde tebarüz edeceği bir özelliğiyle yani adl vasfıyla -ki kurumsallaşmış Osmanlı resmi ideolojisi olan adalet dairesi mefhumunun zirvesi olarak ta anılabilir- fermanını nihayete erdirir. “*Özellikle elinizin altında bulunan reyaya ki Cenab-ı Allah’ın emaneti olup şer’-i şerife muhalif ve yürürlükte olan kanunlara mugayir zulüm ve düşmanlık etmeyiniz ve başkası tarafından kendilerine zulüm edilmesine de müsaade etmeyiniz...*”³⁰.

Kürd beylik ve aşiretlerinin yaşadığı bölgeyi coğrafi özellikleri itibariyle göçebe aşiret yaşamına uygun olması dolayısıyla bir çekim alanı olarak takdim eden Ünal’a göre, bölge çok sayıda aşireti barındırıyordu. Bu aşiretler arasında sıkı bir dayanışma olduğunu ileri süren Ünal, böylece feodal düzenin burada hayat bulduğu görüşündedir. Buna göre, Osmanlı’nın bölgeye geldiği dönemde bu feodal yapılar muhtariyet şeklindeki siyasi varlıklarını sırasıyla Safeviler, Akkoyunlular, Karakoyunlular ve Timurlular döneminden bu yana sürdürmüşler ve asla buralarda mutlak merkezi bir otorite tesis edilememişti. Bir kale etrafında üstlenmiş olan bölge hâkimleri, buraları ele geçiren büyük güçlerle anlaşmalar tesis etmek yoluyla varlıklarını yüzlerce yıldır devam ettirmişlerdi. Osmanlı ise bu tarihsel sürekliliği kendi şartlarına uyarlayarak devam ettirmiş ve hükûmet, yurtluk-ocaklık sancaklar ile nihayet klasik sancaklarla bölgeyi idaresi altına almıştır (Mehmet Ali Ünal, 2018; 107).

Osmanlı Devleti’nin, özellikle karakteristik bir nitelik olarak kabul edilebilecek, siyasi ve sosyal her türlü kurumu bünyesinde mezc ederek yeniden yorumlama ya da Osmanlılaştırma pratiği, imtiyazlı sancaklar konusunda da dikkat çekmektedir. Nitekim bu konuda da gördüğümüz üzere, tarihi bir geçmişe dayanan ocaklık statülü topraklar Osmanlı yönetim sisteminde bu sefer hükûmet ve yurtluk-ocaklık şeklinde formüle edilmiştir. Ancak, makalenin devamında da

³⁰ Çeviri metni TSMA. No: E:11696 künyeli arşiv kaydından Abdullah Demir, 2008; 276’e aittir.

görülebileceği üzere, pragmatik Osmanlı yönetim zihniyeti, ihtiyacının kalmadığı yerde artık bu imtiyazları tanımamış ve hızla buraları merkezi kontrole bağlama eğilimde olmuştur³¹.

Modern dönem öncesi devlet yönetiminde, özellikle ulaşım imkânlarının sınırlı olmasından ötürü hemen her devletin uzak bölgeleri, yani taşraları için birtakım ayrıcalıklar tanımları ya da buralarda geçmişten süregelen imtiyazlara göz yummaları oldukça yaygın bir siyaset tarzıydı. Osmanlı Devlet yöneticilerinin yeni alınan/fethedilen bölgeleri elde tutmak adına taşradaki idarecilere birtakım imtiyazlar tanımlarına ilişkin bilinen bir siyaset şekli de “*istimale*”³² politikasıdır. Hatırlanacağı üzere özellikle uçlarda sefere girişen idarecilere devlet yönetimine yakın kalmaları amacıyla toprak, vergi muafiyeti vb. birtakım ayrıcalıklar tanınırdı. Çoğunlukla Osmanlı kroniklerinde karşımıza çıkan bu kavramın imparatorluğun batı ve doğu sınırındaki idarecilere sıklıkla bağışlanmış bir hak olduğu bilinmektedir³³.

Osmanlı Devleti’nin henüz kuruluş dönemlerinde sıklıkla başvurduğu bu geniş imtiyazları Bizans aleyhine Batı Anadolu ve Balkanlar’daki yayılım sürecinde gözlemlemek mümkündür. Beyliğin bu erken dönemlerinde fethedilen topraklardaki mülkiyet ve üretim ilişkilerine dokunulmamakta, bu beylere bağlılıkları alınarak gerekirse küçük bir vergi uygulanmaktaydı (Şevket Pamuk, 2014; 21).

Yurtluk-ocaklık ve hükümet sancaklara dair genel anlatıma bakıldığında yurtluk-ocaklıklarda tımar sisteminin uygulandığı, hükümetlerde tımar sisteminin uygulanmadığı gibi genel bir kabulün benimsendiği görülmektedir (K. Ziya Taş, 2005; 171; Yusuf Halaçoğlu, 2007; 87). Ancak biraz daha ayrıntıya girilirse yurtluk-ocaklık sancaklar ile hükümet sancaklar arasındaki farkın esasında tımar sisteminin uygulanmasından ziyade buraya yapılan bey atamalarında tanınan ayrıcalıktan kaynaklandığı anlaşılır. Konuya dair çalışmasında Kumiko Saito, bu farka dikkat çekmiştir (Kumiko Saito, 2018; 64). Ancak çalışmanın ilerleyen kısmında Saito, veraset usulüne dair bu ayrıntıdan ziyade, konuyu genellemeci bir yaklaşımla ele alan diğer araştırmacıların beyanlarıyla örtüşecek bir zemine taşımıştır. O da imtiyazlı sancaklarda uygulanan tımar sisteminin bir nüans olarak belirdiğini ifade etmiştir. Osmanlı kanunnamelerini dayanak tutan Saito, liva ve hükümet arasındaki temel farkı tımar sisteminin uygulanmasına bağlamıştır. Buna göre, liva tipi sancakta tımar sistemi uygulanırken hükümet sancakta tımar sistemi uygulanmamıştır (Kumiko Saito, 2018; 64). Osmanlı Devleti’nin sınır bölgelerinde özellikle Kürd emirlerinin yer aldığı bölgede özel bir tımar sisteminin uygulandığını ifade eden Saito, Kürd emirlerinin yönetiminde olan sancakların liva ve hükümet olarak iki çeşide ayrıldığını ve liva tipi sancaklarda tımar sistemi uygulanırken hükümet tipi sancaklarda tımar sisteminin uygulanmadığını kaydetmektedir³⁴. Saito’nun yaklaşımı Kürd emirlerinin yönetimindeki

³¹ İ. Metin Kunt da bu iddiamızı destekleyecek bilgiler vermektedir. İlgili çalışmasında Kunt, aynı hususun daha önce Halil İnalçık tarafından ele alındığını ifade etmiştir. Buna göre, İnalçık, komşuları aleyhine genişlemekte olan Osmanlı Devleti’nin söz konusu komşulara karşı üstünlük sağladıktan sonra buralardaki eski yöneticilere bir takım idari imtiyazlar verdiğini ve böylece merkeze bağımlı uydu yönetimler inşa ettiğine dikkat çekmiştir. İnalçık’la benzer görüşler ileri süren Metin Kunt, bu uydu yönetimlerin Osmanlı idari düzenine hizmet sunmuş olmalarına rağmen kaçınılmaz sondan kurtulamadığını, Osmanlı yöneticilerinin fırsat buldukça söz konusu imtiyazları kaldırmak ve merkezi klasik sancak usulünü tatbik etmek eğiliminde olduklarını kaydetmiştir (İ. Metin Kunt, 1975; 36-37). Çalışmamızda da görüleceği üzere Osmanlı yönetim anlayışı kullanışlı olan her aracı bünyesine katma ilkesinden hareketle bu muhtar yapıları da bir süre idare etmiş daha sonra ise ilga yolunu seçmiştir.

³² Sözlük anlamı gönül alma, meylettirme, çekme ve cezbetmedir (İsmail Parlatır, 2006; 779).

³³ Kavramın kroniklerdeki kullanımı açısından bir örnek olmak üzere bkz: Selaniki Mustafa Efendi, 2007; 256. İmparatorluğun batı ucunda Eflak ve Boğdan prensliklerine de benzer bir imtiyazın tanındığı bilinmektedir. Bu anlamda Bosna, Budin, Temeşvar gibi diğer sınır idarelerine Osmanlı idarecileri atanırken Eflak ve Boğdan’a ayrıcalık tanınmış, halk ile aynı mezhepten yani Hristiyan Ortodoks inancına mensup yerli voyvodalar buraları Osmanlılar namına yönetmeye devam etmiştir (Z. Sözen, 2002; 15).

³⁴ Osmanlı arşivleri üzerine yoğun çalışmaların yapılabildiği bugün dahi imparatorluğun çok geniş sahalarında uygulanmış tımar sisteminin tüm ayrıntılarına bütünüyle vakıf olunamamaktadır. Ancak bu konuya dair çok sayıda mikro düzeyli yerel tarih çalışmasından sonra genel bir takım olgusal sonuçlara ulaşmak mümkün olabilir. Saito’nun çalışmasında ve diğer birçok çalışmada görüldüğü üzere metnin başında kesin tanım konulan bir husus, metnin ilerleyen bölümlerinde tezat içerecek bilgilerle sonlanmaktadır. O sebeple bugünden düne yönelik kesin ifadeler kullanmak sağlıklı bir tutum olmayacaktır. Nihayetinde Kürd mirlikleri ve Osmanlı ümerasının kontrolündeki sancaklarda uygulanan tımar sistemi hakkında

sancaklarda uygulanan tımar sistemi hakkında henüz bilinmeyen detaylara dikkat çekmesiyle farklılaşmaktadır. Nitekim O, bu bağlamda Bitlis sancağına dikkat çekmiştir (Kumiko Saito, 2018; 70). Buna göre, hükümet sancak türünde yer alan Bitlis'te tımar sistemi uygulanmıştı. Bu haliyle tımar sisteminin belirgin bir ayırım olduğunu iddia etmek güçleşmektedir. Saito, bir problematik olarak ele aldığı Kürd emirlerine ait sancaklardaki tımar uygulamasını çalışmasında tafsilatla ele almıştır. Nihayet O, Kürd emirliklerindeki tımar sisteminin uygulamasında Kürd beylerinin de ocaklık yoluyla sancakbeyliği görevi üstlendiğini ve dirliklere miras yoluyla sahip olduklarını kaydetmektedir (Kumiko Saito, 2018; 78). Benzer şekilde bu çalışmada, Mihrani Ekrad sancağında tımar sisteminin uygulandığını tespit etmekteyiz. Sistemin genelinde olduğu gibi, burada da dirlikler babadan oğula tevarüs etmekteydi. Saito'nun değindiği hususa katkı olması kabilinden yukarıda de ele alınan mühimme kaydını hatırlamak gerekir. Buna göre, Bitlis beyinin adamı olan Kap/u/lan bin Abdullah adlı kişinin Mihrani sancağında dirliği vardı ve 1553 yılında Kap/u/lan doğudaki sefere görevli gittiğinde söz konusu dirlikteki haklarının korunmasını ve başına bir şey gelirse bu haklarının varislerine geçmesini istemekteydi. Böylece bu çalışma bağlamında Kürd ümerasına ayrılan imtiyazlı sistem, Bitlis beyi ile Mihrani sancağındaki toprakların idaresi ve ilişkisi tekrar ele alınmış olmaktadır.

Yukarıda da ele alındığı üzere, birçok eserde yurtluk-ocaklık ve hükümet sancakların tanımı bulunmaktadır. Ancak bu konuda oldukça eski sayılabilecek, yani konunun yürürlükte olduğu dönemde bu hususu değerlendirmiş bir kaynağa müracaat etmek değerlendirmelerin sıhhati açısından makbul olacaktır. Bu anlamda devletin kimi kurumlarındaki çürüme ve bozulmaların önünü almak adına kaleme alınan risalelerden birini burada ele almak durumundayız. “*Kanunname-i Sultanî Li Aziz Efendi*” bu meyanda zikredilmesi gereken bir çalışmadır³⁵.

Aziz Efendi risalesi, Şah Abbas döneminde Safevilere karşı üst üste alınan yenilgilerin nedenini sorgulamaktadır. Bu meyanda yazar bu kayıpları merkezdeki yozlaşmanın yanında iki devlet arasında tampon vazifesi gören Kürd mirlerinin içine düşürüldüğü duruma bağlamaktadır. Aziz Efendi, İran'a karşı zaferlerin ancak Kürd mirleri güçlendirilirse elde edilebileceğini ileri sürmüştür. Ona göre, Osmanlı Devleti'nin muzaffer sultanları olan Sultan Selim ve Sultan Süleyman Safevilere karşı zaferlerini bu mirlerle borçlular ve bu kimseler savaş sırasında elli-altmış bin kişilik ordular çıkarabilmekteydi. Bunu ise kendilerine tanınan imtiyazlarla sağlamışlardı. Risalede özetle, Osmanlı üst bürokrasisinin mirler üzerindeki baskısının bunları iş göremez hale getirdiği tespit edilmektedir. Öyleyse, eğer mevcut yönetim eski zaferleri arzuluyorsa bu mirleri söz konusu bürokrasinin baskılarından kurtarmalı ve bunların eski otonomlarını/muhtariyetlerini geri vermelidir. Ekinci'ye göre, risaleyi emsallerinden farklı kılan çalışmanın neredeyse üçte birlik kısmına tekabül eden bu Kürd mirliklerinin ıslahı önerileridir (Rezan Ekinci, 2012; 15-16).

Aziz Efendi'nin eserinin “Ümera-i Ekrad” başlığını taşıyan bölümünde belirtildiğine göre Diyarbakır, Van ve Musul Kürdistan'dır ve buralar savaş zamanı padişahın yardımcılardır. Bu idareciler savaş zamanı serhadde Kızılbaşa karşıdırlar. Bu kimseler aynı zamanda “*hisar-ı metin* ve

sayılabilecek yegâne şey, genelde idari alanda hemen her konuda olduğu gibi, bunun da yönetimin keyfiyetine bağlı olup tahtta oturan her idarecinin bunu değiştirme salahiyetine haiz olduğudur. Böylece Osmanlı tarih çalışmalarında mutlak genelleme yapmanın güçlüğüne bir daha dikkat çekmek gerekmektedir. Anlaşılabileceği üzere siyaseti konu alan çalışmalarda kesin çizgiler çizmek oldukça zordur. Nihayetinde sürekli değişen idari bir süreçten bahsedilmektedir. Tarihi süreklilikte on yılların bile birbirine benzemediği kabul edilirse asırların getireceği farklılık ve değişim yadsınmaz. Dolayısıyla fetihten sonraki dönemde uygulanan tımar sistemiyle birkaç yüzyıl sonra yürürlükte olan tımar sisteminin farklı olacağını öngörmek gerekir.

³⁵ Kanûn-name-i Sultân Li ‘Aziz Efendi, edited by Şinasi Tekin-Gönül Alpay Tekin, Sources of Oriental languages and Literatures 9, Printed at Harvard University, 1985. Rezan Ekinci'ye göre Aziz Efendi risalesini ilk defa tarihleyen Klaus Röhrborn'dur. Buna göre, Röhrborn'un ifadesine dayanarak bu risalenin Eylül 1632 ve Haziran 1633 yılları arasında kaleme alındığı tespit edilmektedir. Risaleyi yayımlayan Rhoads Murphey, Aziz Efendi'nin kimliğini kesin olarak tespit edememişse de onun reüisülküttab maiyetinde çalışan bir kâtip olabileceğini ileri sürmüştür. Murphey'e atfen Ekinci, Aziz Efendi'nin eserini eleştirel bir dille kaleme aldığı, eserin samimi bir dille yazıldığını ve bundan mülhem çalışmanın sultan ve yakın çevresi için kaleme alındığını nakleder. Eserin birinci bölümünde vezirlerle ilgili kanunlar, ikinci bölümünde kapıkulları ve durumları, üçüncü bölümünde Kürd mir ve beyleri ile içinde buldukları durumları ve son olarak dördüncü bölümde ise seyyidlik kurumundaki bozulma ele alınmıştır (Rezan Ekinci, 2012; 14-15).

husn-ı hasin”dirler (Aziz Efendi, 1985; 33). Metnin ilerleyen kısımlarında Osmanlı ve Safevi ilişkilerinin tarihsel arka planına da değinilir. Buna göre, Amid kalesi Akkoyunlu mülkünde iken sonradan Şah İsmail’in ortaya çıkmasıyla idari açıdan boşluğa düşmüştür. Çünkü Akkoyunlular Karacadağ’da yaylağa çekilmişlerdir. Böylece boş kalan kaleye Şah İsmail’in gönderdiği Karahan gelmiş ve askerleriyle burayı ele geçirmiştir. Bunun üzerine Kürdistan emirleri olan Cizre, Hazzo, Palu, Eğil ve sair Ekrad hâkimleri ve beyleri Sünni Müslümanlar olduğundan ve Osmanlı hanedanın muhipleri olmalarından bu idareyi tanımamışlardır. Böylece söz konusu kişiler Osmanlı sarayına adamlar göndermişler ve Osmanlılar’ın buraları Şii Safeviler’den kurtarmalarını istemişlerdir. Eserin devamı bu hanedanlıklar ile Osmanlı hanedanının iş birliğini ve Safeviler’e karşı elde edilen zaferleri anlatmaktadır. Ancak ilerleyen bölümde sonraki dönemlerde Osmanlı’nın Safeviler karşısında yenilmesinin sebeplerine değinilmiştir. Buna göre, Kürd emirleri zamanla zalim beylerbeyleri ve faiz yiyicilerin ellerine düşmüşlerdir. Aziz Efendi bu beylerin düştükleri kötü durumdan kurtarılmadıkça doğu sınırında Şia’ya karşı hiçbir zaman galip gelinemeyeceğini ileri sürmüştür. Ona göre bu emirler eğer içinde buldukları bu kötü durumdan kurtulursa, asılları olan ejder misali serhat askerlerine dönecekler ve sınırlarda bir duvar olup eskiden olduğu üzere Kızılbaşlara engel olacaklardır (Aziz Efendi, 1985; 33-41)³⁶.

Aziz Efendi’nin sultanın imzalayarak tüm eyalet ve sancaklara göndermesini istediği öneri mahiyetindeki bir hükm-ü hümayunun son kısmında şu ifadeler söz konusu imtiyazlı durum için önem taşır: “*Bundan böyle mahkeme kararına muhalif hiç kimse Kürd beyleri’ne borç adı altında bir akçe ve bir habbe bile istemesin.*” diye bir emir gönderilsin. Allah’ın izniyle Kürd beyleri, Sultan’ın himayesinde günden güne refâha ulaşarak güç ve kudretlerine kavuşsunlar. Önceleri iltifatsızlıktan, altından kalkamayacakları yükümlülük ve vergiler yüklenmelerinden dolayıyla muhtaç ve miskin duruma düşen Kürdistan mirleri birer aslan ve kaplan misali güçlenmeleri; Rumeli, Bosna ve Budin Eyaletleri’nin askerleri gibi Devlet-i Aliye’lerine hizmet edecek güçlü ve güzide birer asker olmaları arzumuzdur.” (Beyter-Ekinci, 2012; 27). Burada bir hatırlatmada bulunmakta fayda vardır. Aziz Efendi’ye göre Kürd mirleri üzerlerindeki borç ve faiz sebebiyle asker besleyememekte ve sefer zamanı az sayıda asker getirmektedir. Risalenin ilgili bölümünde bu hususa açıklık getirilmiştir. Buna göre, savaşların ağırlıkla Batı cephesine yani Avusturya taraflarına yönelmesinden sonra Kürd beyleri, beylerbeylerinin zorbaca yönetimlerine bırakıldı. Sultan Selim ve Sultan Süleyman’ın evvelden verdiği ahidnamelerde yazılı olduğu üzere azl ve tayin edilmeleri, yerlerinin başkasına verilmesi imkânsızken beylerbeyleri, bunları sebepsiz olarak yerlerinden alabilmişler, hatta bazen de katletmişlerdir. Böylece bunlardan bazısı azl ve katl korkusuyla vatanlarını terk etmişlerdir. Bu kimselerin mülkleri akraba ya da ahidnamenin tersine bir yabancıya uygun yol ve yöntemlerle satılır veya devredilir hale gelmiştir. Parasız ve mülksüz kalan bu beyler ayrıca borçlanarak perişan hale düşmüşlerdir. Önceleri seferlerde 60 bin Kürd kahraman ve insan ejderleriyle sefere gelen bu kimseler geçmiş yıllardaki Hemedan ve Derguzin seferlerine 600-700 askerle katılır olmuşlardır. Oysa bu beyler eski günlerine kavuşmayı ümit ederken Hüsrev Paşa birkaçının başını vurdurmuş ve bu kimselerin son ümidini de berhava etmiştir. Bu noktada Aziz Efendi sultana seslenerek Osmanlı hanedanına ve Sünni inanca mensup bu beylerin durumlarının düzeltilmesi için adeta yalvarmaktadır (Beyter-Ekinci, 2012; 24).

Bağlamdan bir başka kaynak da meşhur seyyah Evliya Çelebi’dir. Onun esas hüviyeti eserini kaleme aldığı dönemde Osmanlı askeri yapısında, özellikle taşra yönetiminde maiyetinde bulunduğu Melek Ahmed Paşa’nın idareciliği sürecinde üst düzeyde görev almasıdır. Evliya Çelebi, Diyarbekir eyaletindeki sancak yapısını ele almıştır. Buna göre eyalette 16 sancak vardır ve 5 sancak ise hükümettir. “*Ancak 19 sancağın on ikisi memleketin diğer eyaletlerinde olduğu gibi timar ve zeametlidir ve beyleri devlet tarafından atanır ve görevden alınır. Fakat sekiz sancak da Kürt beyleridir.*” (Evliya Çelebi, 2010; 33)³⁷.

³⁶ Eserin 27 ve 41 numaralı sayfaları arasında Kürd mirlerinin kurtuluşuna dair öneriler yer almaktadır, yazma metinde ise bu sayfalar 129a ve 136b arasındadır. Aynı bilgiler için şu sayfalara da bakılabilir; Önder Beyter-Rezan Ekinci, 2012; 20-27.

³⁷ Evliya Çelebi’ye benzer bilgiler veren diğer bir kaynak da Ayn Ali Efendi’nin eseridir. 1608 yılında kaleme alınan Ayn Ali Efendi Risalesine göre, Diyarbekir eyaletinde 11 Osmanlı sancağı vardır. Bunun yanında 8 Ekrad beyi sancağı ile 5 hükümet sancağı bulunurdu. Bunlar fetih sırasında beylerin yararlılıkları üzerine verilmiş, sancak itibar olunan yerlerdi. Yurtluk ve ocaklık olan bu yerlerde azl ve nasb kabul olmazdı (bkz. Ayn Ali Efendi’nin Kavanin Risalesi, H. 1018; 29).

Evliya Çelebi, Diyarbekir'in fethi sırasında Bıyıklı Mehmed Paşa'nın teklifiyle söz konusu beylere fermanlar ile yurtluk ve ocaklık olarak bu toprakların verildiğini kaydetmiştir. Buna göre bu beyler asla atama ve azil kabul etmezler. Bu beylerden biri ölünce yerine oğlu veya bir yakını geçer. Buralarda diğer sancaklarda olduğu gibi gelirleri kayda alınmış tımar ve zeametler vardır ve bunlar sefer zamanı sahipleri, alaybeyleri ve çeribaşlarıyla eyaletin vezirlerinin yanında sefere gitmek zorundadırlar. Şayet bu emri yerine getirmezlerse sancakları oğulları veya akrabalarına devredilir. Evliya Çelebi, bunlardan başka “*mefruzu'l-kalem ve maktu'ul-kidem*”³⁸ ifadesiyle hükümet yazılmış sancakları da zikreder. Buna göre, bu sancaklarda tımar ve zeamet bulunmazdı. Buraların hâkimleri söz konusu yerleri mülkiyet üzere yönetirlerdi. Bu toprakların gelirleri olduğu gibi hâkimleri tarafından kullanılırdı. Padişah yazışmalarda bu hâkimlere “*cenab*” lakabıyla hitap ederdi³⁹. Harput, Ergani, Siverek, Nusaybin, Hasankeyf, Çemişgezek, Siirt, Mefarikin, Akçakale, Habur, Sincar ile paşa sancağı olan Diyarbekir merkeze bağlı sancaklardı. Başlarına Osmanlı beyleri atanırdı. Yurtluk ve ocaklık sancaklar ise, Sağman, Kulp, Mihrani, Tercil, Atak, Pertek, Çapakçur ve Çermik'ti.

Seyahatnamenin ilgili bölümlerinin kaleme alındığı 1655 yılı itibarıyla Evliya Çelebi oldukça dikkat çekici bir ilavede bulunmuştur. Buna göre, şu anılan 8 sancak kanun üzere ocaklık iken beyleri geriye oğul bırakmadığından Osmanlı sancağına dönüşmüşlerdir (Evliya Çelebi, 2010; 33). O halde bu kaynak itibarıyla Mihrani sancağının ocaklık statüsünün bu tarihlere sonlanmış olduğu ileri sürülse de bunun tersi kanıtlara sahip olduğumuzu belirtmemiz gerekir. Nihayet Mihrani kalesinin ve idari varlığının devam ettiği anlaşılmaktadır.

Yukarıda Evliya Çelebi'nin Mihrani sancağının ocaklık statüsünün değiştiğini bildirdiği bilgiyi berhava eden bir ahkâm kaydı bulunmaktadır. Bu kayıttan anlaşıldığı kadarıyla 1163/1749 yılında, yani seyahatnameden neredeyse bir asır sonra, mirlivalık statüsünde olan sancak yurtluk ve ocaklık üzere bey ve bezadeler tarafından idare edilmekteydi (DAD 1, 188-3, evail-i Şevval 1163)⁴⁰.

Evliya Çelebi, eyalette mamur kaleleri sayarken Mihrani kalesini de Diyarbekir kalesi, Eğil kalesi, Ergani kalesi, Harput kalesi, Pertek kalesi, Sağman kalesi, Çemişgezek kalesi, Çapakçur kalesi, Genc kalesi, Atak, Cıska kasabası, Kulp kalesi, Tercil kalesi ve harap haldeki Muş şehri ile zikretmiştir. Buna göre anılan kaleler Dicle Ceziresi'nin kuzeyindedir (Evliya Çelebi, 2010; 77).

İmtiyazlı Sancakların Merkeze Karşı Yükümlülükleri ve Mihrani Sancağı

Merkezin muhtariyet yönetimlere tanıdığı imtiyazlar karşılıksız değildi. Bu anlamda hak tanınan hükümet ve yurtluk-ocaklık sancaklarının yerine getirmesi gereken birtakım sorumluluklar bulunmaktaydı. Bunlardan en önemlisi yukarıda Sultan Süleyman'ın fermanında ele alındığı üzere, Osmanlı hanedanının dostuna dost, düşmanına ise düşman olmalarının beklenmesiydi.

Yukarıda da değinilen ittifak olgusunun erken tarihli bir örneğine İran seferine yapılan hazırlıklarda kaleme alınmış bir fermanı ele alarak değinmek gerekir. Buna göre, 18 Şubat 1545 tarihinde imparatorluğun tüm eyaletlerine gönderilen sefer hazırlıkları emrinde Diyarbekir eyaletindeki “*Ümera-i Kürdistan-ı Diyarbekir*” de zikredilmiştir. Buradaki eyaletler, Cizre, İmadiye, Hizan, Sason, Palu, Çapakçur, Eğil ve Genç iken livalar Vastan, Üstün, Çermik, Tercil, Ziriki, Uşti, Mihrani, Şirvi, Kulp ve Müküs'tür. Bundan yarım asırdan daha fazla bir süre sonra 15 Ocak 1608 yılında kaleme alınan bir hükümde baharda düzenlenecek şark seferinde Cizre ve diğer Kürd beylerinin tüm hazırlıklarıyla Murad Paşa'nın emrinde yer almaları istenmişti. Söz konusu beyler arasında Mihrani sancakbeyi de anılmıştır (Murat Alanoğlu, 2017; 144). 17 Temmuz 1582 tarihli bir fermanla Diyarbekir beylerbeyi Mehmed Paşa'nın başında bulunduğu sefer hazırlıklarına, tabi sancakların da iştirak etmesi emredilmişti (Murat Alanoğlu, 2017; 218). Bu

³⁸ Bazıları bu ifadeyi “*mefruzü'l-kalem ve maktu'ül-kadem*” şeklinde okumuşlar ve bu durumu da anılan yerlerde Osmanlı emirlerinin görev almaması şeklinde tanımlamışlardır (Kazım Paydaş, 2006; 195-218; Orhan Kılıç, 2013; 614-615; Murat Alanoğlu, 2017; 99).

³⁹ Evliya Çelebi'nin dikkat çektiği bu hitap, yani Osmanlı padişahlarının söz konusu yöneticilere “*cenab*” ifadesiyle seslenmesi imtiyazlı sancaklardaki idarecilere gösterilen özene de bir delil olmaktadır.

⁴⁰ DAD 1 (Diyarbekir Ahkâm Defteri), 188(sayfa numarası)-3(sayfadaki belge numarası), evail-i Şevval 1163. Belgenin ayrıntıları aşağıda ele alınmıştır.

sancaklar arasında Mihrani de bulunmaktaydı. Ferman neredeyse tüm yurtluk-ocaklık ve hükümet sancaklara gönderilmişti.

Merkezden gönderilen yazılarda eyaletteki her sancaktan asker tedarikini emreden fermanlarda Mihrani sancağının da muhatap alındığı kabul edilmelidir. Buna dair bir başka emir, Evliya Çelebi seyahatnamesinde zikredilmiştir.

Evliya Çelebi, 1655 yılında Van beylerbeyi ile Bitlis beyi Abdal Han arasında geçen yazışmalara ve dahi çatışmaya ayrıntılarıyla yer vermiştir. Bu savaşta Mihrani beyi ve askerleri de Osmanlı merkez ordularının yanında Bitlis beyi Abdal Han'a karşı savaşmıştır. Buna göre, kısa bir süre önce Abdal Han, topraklarından geçen aşiretlerden ve göçebelere kadim gelenekler üzere adet-i ağnam alırken bu yıl buna engel olan ve hana rakip çıkan Malazgirt sancakbeyi Mehmed Bey arasında gerilim yaşanmış, çıkan arbedede Mehmed Bey'in birkaç adamı öldürülmüştü. Bu sebeple Abdal Han, aynı yıl devlet merkezinin hışmına uğramıştı ve savunma durumuna çekilmişti. Van beylerbeyinin tüm çevreden istediği askerlerle derlediği ordu Van'ın kuzeyinden Bargiri (Muradiye), Erciş, Adilcevaz ve Ahlat üzerinden Bitlis'e hareket etmişti. Bu ordunun mevcudu 40.000 iken çembere alınan Abdal Han buna mukavemet etmiş, çevresine 17.000 asker toplamıştı. Van beylerbeyine kuzeydeki ve batıdaki sancaklardan çok sayıda asker katılmıştı. Bitlis doğudan büyük bir orduyla kuşatılmışken batı tarafından ise Diyarbekir eyaletine bağlı sancaklardan başka bir ordunun hana saldırması emri verilmişti. Böylece Bitlis iki yönden kısaca alınmıştı. Batı yönünden gelen kuvvetlere katılanlar arasında Mihrani sancağından gelen askerler de bulunmaktaydı (Evliya Çelebi, 2010; 285). Evliya Çelebi, aynı zamanda hamisi olan Van beylerbeyi Melek Ahmed Paşa'nın beraberindeki orduyla Rahva ovasına çadır kurduğunda ordunun mevcudunun 70.000'i bulduğunu kaydetmiştir. Savaşın gerekçesi Evliya Çelebi'ye göre beyhudedir, dahası o şunları kaydeder; “Allah âlimdir, o şanlı ve mazlum han (Abdal Han) kendi halinde bir şeyden haberi yok iken bir alay kovucu yaygaracılar günahsız hanı paşaya kov(u)layarak (dedikodu ederek), bütün fesatçı ve hasetler ister istemez günahsız hanı asi edip savaşa sürüklediler” (Evliya Çelebi, 2010; 295). Bu kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla mazlum durumdaki hana saldıran Van beylerbeyinin komutasındaki ordunun batı kolunda yer alan Diyarbekir eyaleti ordusuna katılanlar arasında Mihrani sancakbeyi ve askerleri de yer almaktaydı.

1790 yılında kaleme alınan bir fermanla Rus ve Avusturya seferlerinde savaşmak üzere eyalet sancaklarından asker talep edilmişti (Murat Alanoğlu, 2017; 144-145). Söz konusu fermanla Palu, Eğil, Çermik'ten 1000'er seçkin askerin aynı yılın Nevruz'unda gönderilmesi emredilmişti. Aralarında Mihrani sancağının da bulunduğu Atak, Hazzo, Genç gibi sancaklardan ise 250'şer asker talep edilmişti.

Yurtluk-ocaklık ve hükümet sancakların Osmanlı Devleti'ne karşı sorumluluğu sadece sefer zamanı asker sağlamakla bitmiyordu. Bunun yanı sıra ordunun hareket ettiği zamanlarda güzergâh üzerinde bulunan bu sancakların ordunun kışlağı olarak kullanılması ve orduya lojistik hizmet sağlaması da gerekiyordu. Bu bağlamda zikredilmelidir ki, 1611 yılında şark seferindeki ordunun kışın konaklamasına yardım edip destek olacak sancaklar arasında Mihrani sancağı da yer almıştı. Rumeli askerlerine ev sahipliği yapacak İmadiye, Sohran ve Cizre sancaklarının yanında Eğil, Kulb, Meyafarikin, Atak, Hısnıkeyfa, Çemişgezek, Sağman, Pertek, Mazgirt, Genç, Harput, Çapakçur sancakları da bulunmaktaydı⁴¹. Lojistik destek arasında kale tamirine ırgat gönderilmesi de yer almaktaydı (Murat Alanoğlu, 2017; 148). Bu itibarla 1631 yılında Diyarbekir defterdarı Süleyman'dan Musul kalesinin tamir ve termimi için istenen 2558 kişilik ırgat talebine dair hükümde Mihrani sancağına 10 kişi düşmüştü.

1690 yılında Bağdat valiliğinin giriştiği tahrir işlemlerine karşı hatırı sayılır büyüklüklerde ayaklanmalar görülmüştü. Eyaletteki bu “*şekave*”in durdurulması için yurtluk-ocaklık ve hükümet sancaklardan destek istenmişti (Murat Alanoğlu, 2017; 155-156). İşte bu desteği sağlayacak sancaklardan biri Mihrani idi ve başındaki beyin adıyla defterde zikredilmişti. Mihrani sancakbeyi Hasan Bey'in muhatap alındığı bu yazıda Arap aşiretlerinin tenkili konu edilmişti. Muhatap alınan ve destek istenen diğer kişiler ise şunlardı: Hazzo hâkimi Murad Han, Cizre hâkimi Abdullah, Eğil hâkimi Seyyid Kasım, Tercil hâkimi Mustafa, beylerbeyi payeli Palu hâkimi Mehmed Kucur,

⁴¹ Murat Alanoğlu, 2017; 147. Bu konuda ayrıntılı bilgiler için bkz: Ömer İşbilir, 1996.

Genç hâkimi Ulya, Hısnıkeyfa hâkimi Seyyid Ebubekir, Kulb sancakbeyi Hasan, Atak sancakbeyi Seyyid Mustafa, Siird sancakbeyi Abdülmümin'in dâhil olduğu 20 Kürd beyi.

1695 yılında Avusturya üzerine gerçekleştirilen seferde Mihrani sancağı askerleri de yer almıştı. Mihrani, Eğil, Çermik, Tercil ve daha bazı yurtluk ve ocaklık sancaklardan 1000 asker başbuğ olan Palu hâkimi Yensur Bey'in komutasında görevlendirilmişti. Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa tarihine göre, alay olarak orduya katılan bu güçler arasında sadece Yensur Bey kaftan giymişti⁴². Alanoğlu'nun kaydına göre bu sefere katılmayan Çabakçur sancağının yurtluk ve ocaklık statüsü bozularak Palu sancağına dâhil edilmek suretiyle cezalandırılmıştı. Dolayısıyla sefer görevini ihmal etmek, sancakların statüsünün ilgasıyla sonuçlanabilmekteydi.

Kürd sancakbeyleri neredeyse aynı tarihte bu sefer imparatorluğun güney sınırında ayaklanmış Arap aşiretlerinin şekavetini bastırmak üzere bir araya gelmişti (Murat Alanoğlu, 2017; 231). Buna göre Aralık 1695 yılında Basra ve Bağdat'ta şekavet üzere bulunan Urban aşiretler üzerine bir ordu tertip edilmesini emreden fermanda Bağdat beylerbeyi Vezir Ali Paşa ile Diyarbakir beylerbeyi Hüseyin Paşa emirindeki orduya Cizre hâkimi Şeref, Eğil hâkimi Mustafa, Palu hâkimi Yensur Bey, Pesyan, Habur, Meyafarikin, Hısnıkeyfa ve Mihrani beylerinin katılması ve Basra'da Urban aşiretlerinin tenkili görevi verilmişti.

Her ne kadar sefer zamanlarında Palu mirleri beylerbeyi unvanı ile çevrelerindeki yurtluk ve ocaklık sancaklara komuta etmişlerse de, kimi olağanüstü durumlarda söz konusu liderlik pozisyonlarının tersine döndüğü anlaşılmaktadır. Bu cümleden olarak, Palu beylerinin tahkikata uğramalarını örnek göstermek mümkündür. Nitekim Palu beyleri aleyhine girilen işlemlerde merkez güçlerinin talimatı ile Palu mirine karşı çevre mirlerinin görevlendirildiği anlaşılmaktadır. İlgili bir kayda göre, 1723 yılında devlete bâğî durumuna düşen Palu beyi İbrahim Bey eşkıyalıkla itham edildiğinde, yakalanıp cezalandırılmasına memur edilenler Eğil, Atak, Tercil, Hazzo ve Mihrani beyleri olmuştu (Murat Alanoğlu, 2017; 307). Bu beylere hitaben kaleme alınan hükümde şayet kendileri de isyan yoluna tevessül ederlerse ocaklık statüsündeki sancaklarının ellerinden alınacağı ve imtiyazlarının kaldırılacağı bildirilmişti.

Bu başlık altında her ne kadar Mihrani sancağının yer aldığı örneklere değinilmişse de, olgunun hatırlatılması bağlamında serhatteki bir diğer eyalete de değinmek gerekir. Bu minvalde Diyarbakir eyaletindeki hemen her imtiyazlı sancağın sorumluluğunu benzer şekilde daha doğuda Van eyaletindeki sancaklar da yerine getirmekteydi. Bu anlamda Osmanlı Devleti'nin İran üzerine seferlerini hatırlamak gerekir. Nitekim bu seferlerde söz konusu imtiyazlı sancakların merkez ordusunun emrinde bulunmaları, bunun yanında sadece askeri destek değil ayrıca orduya lojistik destek sağlamak üzere zahire ve diğer türden ihtiyaçları tedarik etmeleri de istenirdi (Hakan Kaya, 2016; 19-20).

Cizye, Avarız, Tevzi ve Ahkâm Defterleri Gibi Çeşitli Kaynaklarda Mihrani Sancağı ve Aşireti

1652 tarihli Diyarbakir Avarız defterleri içinde Mihrani aşiretine rastlanmaktadır. Söz konusu defterin aşiretler hakkındaki listesinde dokuz birim görünmektedir (Alanoğlu, 2020; 731). Bunlar sırasıyla Kiki, Reşî, Mihranî, Döğernî, Alusî, Karacıyan, Millü, Kirmanî ve İzolî'dir. Söz konusu aşiretler toplam 54,25 avarızhane olarak taksim olunmuşken bunlar arasında Mihraniler 5 hane olarak görünmekte ve neredeyse onda birlik bir orana denk düşmektedir.

1690-1691 yılında Mihrani sancağının Berazi nahiyesini de içerdiği anlaşılmaktadır. 3409 Numaralı Diyarbakir eyaleti Cizye defterini tahlil eden Zülfiye Koçak, söz konusu tarihte Eğil, Çüngüş, Siird, Çermik, Savur, Tercil, Hasankeyf, Çapakçur, Hani, Siverek, Atak, Kulb, Ciska kazaları ile Mihrani sancağı ve buraya bağlı Berazi nahiyesinde sakin olan gayrimüslimlerin isimlerinin, baba adlarının, mesleklerinin, ikametlerinin ve fiziksel özelliklerinin yer aldığı defteri tahlil etmiştir⁴³.

⁴² Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, 2001; 63-64'ten naklen Murat Alanoğlu, 2017; 230.

⁴³ Zülfiye Koçak, 2018; 219-265. Defterin emsallerinden bir farkı cizye mükelleflerinin yaşlarını ihtiva etmemesidir. 131 sayfadan müteşekkil olan defterin 63-65 sayfaları arası Mihrani sancağına, 66. sayfası ise Berazi nahiyesine ayrılmıştır. Mükelleflerden toplanacak cizye üç farklı kategoride olup "esnaf-ı selase"

Cizye defterinde Berazi nahiyesinin Mihrani sancağı altında yer alması muhtemelen defterin türü olan cizye tahsiline matuf olmasındandır. Çünkü söz konusu yıllarda Salad ve Berazi adıyla müstakil bir idari yapının bulunduğu bilinmektedir⁴⁴. O halde bu idari tasarruf tahsile yönelik bir yöntem olarak benimsenmiş olmalıdır.

Deftere dair tafsilata giren Koçak, Diyerşin adlı karyenin de Mihrani sancağına dâhil edildiğini belirtmiştir. Ayrıca yazara göre, Mihrani sancağı ve Berazi nahiyesinde Eğil kazasında uygulanan sistem esas alınmıştır ve cizye mükellefleri ayrı ayrı kaydedilmiştir (Zülfiye Koçak, 2018; 239-240). 1691 yılında söz konusu sancakta gayrimüslimler Mihrani merkezinde, Diyerşin köyünde, Honromanlı köyünde ve Berazi nahiyesinde ikamet etmekteydi. Toplam 58 gayrimüslim erkek mükellefin yaşadığı bu yerlerde dağılım şöyledi; Mihrani'de 25 (2 ala, 6 evsat ve 7 edna), Diyerşin'de 5 (hepsi edna), Honromanlı'da 14 (4 evsat, 10 edna), Berazi'de ise 14 (6 evsat ve 8 edna) gayrimüslim erkek listelenmişti. Bunlardan toplanan cizye bedelleri ise ala 18, evsat 117 ve edna 67,5 olmak üzere toplam 202,5 esedi guruştı. Zülfiye Koçak, Mihrani sancağı Berazi nahiyesinde edna statüsünde olanların kaza genelindeki zimmi erkek nüfusunun yüzde 52'sini oluşturduğunu, evsatların yüzde 45'i, ala olanların ise yüzde 3'lük dilimi işgal ettiğini kaydetmiştir. Böylece Koçak, bu oranların okuyucuya iktisadi ve sosyal hayatta en fazla fakirleri, en az ise zengin sınıf mensuplarının katılımını gösterdiğini ileri sürer. Ala grubunda bulunanlardan biri çulcu diğeri ise çiftçidir. Her ikisi de orta boylu, biri ela diğeri kara gözlüdür. Biri kumral kaşlı ve kumral sakallı iken diğeri karakaşlı kara sakallıdır. Biri Boşat'ta, diğeri ise Habeş'te sakindir (Zülfiye Koçak, 2018; 240).

Mihrani ve Berazi zimmilerinin cizye defterinden tanımlamalarına evsat grubundan devam edilecek olursa, bu grupta kaydedilen 26 kişinin yirmi birinin rençber, ikisinin sarraf, birinin çulha ve diğer birinin de hamal olduğu anlaşılmaktadır. Koçak bunlardan 13'ünün orta boylu, 13'ünün uzun ve 3'ün ise kısa boylu olduğunu belirtir. Anlaşıldığı kadarıyla sekizi ela, on yedisi kara ve biri gök gözlüdür. Bunlardan yirmisi kara, beşi kumral, biri sarı kaşlı, onu kara, dördü kumral, üçü kırgıl, ikisi ak, birisi sarı, birisi köse sakallı olup beşinin sakal bilgisi yazılmamıştır. Evsat grubundan ikisi traşlı, ikisi yalın yüzlü, biri genç ve biri ise gedik dişlidir. Bunların altısı Genç, ikisi Hazo, ikisi Mukarkin, ikisi Tercil, ikisi Ciska, birisi Atak ve birisi de Haseki'ye perakende olmuştur (Zülfiye Koçak, 2018; 240).

Zimmilerin yaygın görüldüğü edna grubuna bakıldığında bunlardan 16'sının ırgad, 7'sinin rençber, 3'ünün hizmetkâr, 2'sinin kılıççı olduğu anlaşılırken kalan 2'sinin mesleğinin belirtilmediği kaydedilmiştir. Koçak, bunlardan 16'sının orta, 7'sinin kısa boylu, 15'inin ela, 14'ünün kara ve birinin gök gözlü olduğunu kaydetmiştir. Koçak'ın kaydına göre, bunların 7'si kara, 9'u kumral, 3'ü sarı kaşlı iken birinin kaş rengi kaydedilmemiştir. Sakal durumuna göre ise 8'i kumral, 6'sı kara, 3'ü ak, 2'si kırgıl, birisi köse ve 8'inin bilgisi kaydedilmemiştir. Bunlardan 3'ü Atak, biri Hazo, biri Mardin, biri Ciska, birisi de Tercil'e perakende olmuştur. Bu bilgilere ek olarak Koçak, bu gruba dâhil kişilerden üçünün traşlı beşinin de yalın yüzlü olduğunu kaydeder (Zülfiye Koçak, 2018; 240-241).

Zimmi ahalinin meslek bilgilerine de değinen Koçak, bunlar arasından yirmi sekiz kişinin ırgad ve bir kişinin çiftçi olmasını tarım temelli ekonomiye bağlar. Ona göre, diğer kazalarla kıyaslandığında en az çulcu buradadır ki, iki tanedir. Koçak burada iki sarraf, iki kılıççı, üç hizmetkâr ve bir hamal bulunduğunu belirterek diğer kazalarda görülmeyip burada rastlanan tek mesleğin hamallık olduğuna dikkat çekmiştir (Zülfiye Koçak, 2018; 241).

Mihrani sancağı ve tevabisinde kayıtlı olan cizye mükellefi 58 iken, diğer sancaklara da hızlıca mukayese bağlamında bir göz attığımızda şu bilgilerle karşılaşırız: Eğil 288 (ala 30, evsat 130 ve edna 128), Çüngüş 219 (ala 38, evsat 108 ve edna 73), Siird 65 (evsat 11, edna 54), Çermik 131 (evsat 99, edna 32), Savur 42 (ala 5, evsat 15 ve edna 22), Tercil 87 (ala 8, evsat 34 ve edna

adıyla bilinen ala, evsat ve edna sınıflarından oluşmaktadır. Defter muhtemelen sadece gayrimüslim yerleşimlerini havidir. Ayrıca gayrimüslimlerden sadece erkekler hakkında bilgiler kaydedilmiştir.

⁴⁴ Tevzi defterlerinin kaynak alınarak oluşturulduğu bir idari listede söz konusu Salad nahiyesi ve yerleşimi aynı zamanda bir aşiret olan Berazi birimiyle birlikte zikredilmiştir. Yüzyılın farklı dönemine tarihlenen çok sayıda tevzi ve müstakil sicillerde buranın eyalete bağlı kaza statüsünde müstakil bir idari birim olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıntılar için bkz. Ercan Gümüş, 2014: 181, 233, 434.

45), Hasankeyf 175 (evsat 105 ve edna 70), Çapakcur 22 (ala 2, evsat 13 ve edna 7), Hani 130 (ala 4, evsat 50 ve edna 76), Siverek 100 (evsat 38 ve edna 62), Atak 170 (ala 10, evsat 97 ve edna 63), Kulb 126 (ala 4, evsat 30 ve edna 92), Ciska 107 (ala 5, evsat 45 ve edna 57). Eyalet genelinde toplam 1720 cizye mükellefi bulunmaktadır ve bunların 108'i ala, 801'i evsat ve 811'i ednadır (Zülfıye Koçak, 2018; 228-252).

1717-1730 yılları arasında Mihrani sancağının hala yurtluk ve ocaklık olarak idare edildiği anlaşılmaktadır. Konuyla ilgili bir çalışmanın yazarı olan Fehameddin Başar, arşivde KK. Mükerrer 523 sayılı defteri esas alarak bir idari düzen listesi yapmıştır. Bu listede Diyarbekir eyaletine bağlı sancaklar arasında Mihrani livası ocaklık statüsüyle yirmi sekiz sancak arasında on yedinci sırada yer almıştır (Fehamettin Başar, 1997; 106-112)⁴⁵.

Şeriyeye sicilleri arasında bulunan tevzi kayıtlarında da Mihrani sancağına rastlanmıştır. 1153/1740 tarihli Bağdat eyaletine buğday ve arpa (hınta ve şair) talebinde bulunan bir fermada Mihrani sancağına 620 keyl-i İstanbuli hınta ve 150 keyl-i İstanbuli şair isabet etmişti. On dokuz idari birimin yer aldığı bu listede 38.995 keyl hınta ve 59.800 keyl şair toplanmıştı (DŞS 360-93-1, 7 Cemazıyelevvel 1153; DŞS 360-101-2, 10 Cemazıyelevvel 1153)⁴⁶.

1154/1741 yılına ait bir tevzi kaydında yine zahire gönderilecek yer Bağdat'tır. İlgili kayıta bu sefer sadece hınta toplanmaktadır ve 13.260 keyl-i İstanbuli hıntayı on dokuz kaza ödeyecektir ve bunlar arasında Mihrani'ye isabet eden 100 keyl-i İstanbulidir (Ercan Gümü, 2014; 295).

Osmanlı idari yapısında Mihrani isminin ocaklık bir sancağına verildiğini gösteren iki kayıt 1159/1746 yılına tarihlenmektedir. Söz konusu belgelerde Mihrani kaza olarak anılmaktadır ve muhtemelen burada kaza işlerini yürüten kişi bir naibdi (DŞS 313-100-1 ve 2 numaralı Receb 1159 tarihli belgeler; Ercan Gümü, 2014; 13).

1164/1750 yılında Bağdat kalesinin muhafazasında görev alan askerlere gönderilecek zahire 40.000 keyl-i İstanbuli hıntaydı. Mihrani sancağından talep edilen ise 280 keyl hıntaydı. (DŞS 313-75-2, 5 Cemazıyelahir 1164; Ercan Gümü, 2014; 302). Görüldüğü üzere, Mihrani sancağı zahire ihtiyacının tedarikinde devletin başvurduğu idare alanlarından biriydi.

Ahkâm Defterlerinde Mihrani sancağı ve yerleşimi hakkında hatırı sayılır bilgilere rastlanmaktadır. Söz konusu belgeler çalışmanın bu kısmında tarihsel sıralamayla ele alınmıştır.

Diyarbakir valisi ve Mihrani kadısına hitaben kaleme alınan 1163/1749 tarihli belgeden anlaşıldığı kadarıyla Hacı Nebi Ağazade Abdurrahman divana gitmiştir. Belgeye göre, Mihrani liva statüsündedir. Anlaşıldığı kadarıyla Mihrani mirivalığı hasları arasında yer alan Babek ve Sulu-tepe adlı madrablarda ve Yazmaz ile Harnugi adlı karyelerde bulunan dava konusu topraklar Abdurrahman ve babasının 1141/1727 yılından beri tasarrufunda idi. Beyanlarına göre müştekiler her sene zapt ettikleri bu topraklarda ziraat yaparken bu işlerin vergi ve öşrünü sahib-i arza eda etmişlerdi. Bu suretle babadan oğula intikal eden yerlerde sahib-i arzdan aldıkları temessük de mevcut iken Mihrani mirlivası Receb Bey ve beyzadelerden Mustafa, Abdullah, Musa, Ali, Abdurrahman, Hasan, İbrahim, Murtaza adlı kişiler "liva-i mezbur yurduluk ve ocaklık zabtımızda olmağla tahrir-i tapu lazımdır" diyerek davacıyı engellemişlerdi. Davacı kendisine kanunsuz şekilde müdahale edildiğini ileri sürmüştü. Şöyle ki 1163/1749 yılında Amid sakini yeniçeri serdengeçti ağalarından Siverekli Mustafa, Hoşabçı Osman ve Ahmed adlı "mütegallibeler" beyzadelerin izni ve yardımıyla söz konusu toprakları zapt etmişler ve davacıya fazlasıyla zulmetmişlerdi. Davacı duruma uygun hüccet, fetva ve sahib-i arz temessüklerini delil göstererek bu haksızlığın sonlandırılmasını talep etmişti. Bunun üzerine kaleme alınan fermada, davacının babasının ölümüyle değişen eski halin herhangi bir değişiklik olmadan devam etmesi durumunda, yani söz konusu topraklarda ziraat yapıp öşr ve diğer resimler sahib-i arza eda edilmiş ve

⁴⁵ Söz konusu listede hükümet-i Hazzo, hükümet-i Cezire, hükümet-i Eğil, hükümet-i Tercil, hükümet-i Palu ve hükümet-i Genc ocaklık olarak kaydedilmişken, Çermik livası da ocaklık olarak zikredilmiştir. Ayrıca liva-i Pertek, liva-i Menazgird de ocaklık olarak yer almıştır. Bu listede liva-i Kulb ve liva-i Atak da ocaklık olarak anılan diğer iki livadır. Bu durumda liva-i Mihrani ile birlikte ocaklık statüsünde anılmış altı hükümet, altı da liva ile beraber olmak üzere 12 ocaklık sancak bulunmaktadır.

⁴⁶ Bu belgeler şu çalışmada da kullanılmıştır; Ercan Gümü, 2014; 293.

bunlar üç sene boyunca art arda herhangi bir şekilde kesilmeksizin devam ettiyse, sahib-i arzın buna müdahale etmesinin yani tecdid-i tapu olunmasının gerekmediği belirtilmiştir (DAD 1, 188-3, evail-i Şevval 1163)⁴⁷.

Konuya dair kaleme alınan ikinci fermana Diyarbekir valisi, kadısı ve Mihrani kadı naibine hitap edilmiştir. Bu belgede naibin isminin Mevlana Seyyid Abdullah olduğu görülmektedir. Buna göre ferman naibin daha önce kaleme aldığı mektuba binaen yazılmıştır. Yukarıdaki dava süreci aynen zikredilmiştir. Şu farkla ki babası ölen Abdurrahman'a davalılar (Mirliva Receb Bey ve beyzadeleri) şunları söylemiştir: “*senin yedindeki tapu temessükü sabikan liva-i mezbur mutasarrıfı İsmail'in olup bizden dahi tecdid-i temessük etmedin, liva-i mezbur ber-vech-i iştirak bizim zabtımızda olmağla bizim her birimizden izin almak ve tecdidi temessük eylemek lazım idi*”. Oysa fermana bu durum şöyle değerlendirilmiştir: “*babadan oğluna intikal eden arazi hususunda sahib-i arzdan temessük almak ve müşterek sahib-i arzın birisinin izni cümleye kâfi olup her birinden izin almak ve tecdid-i temessük etmek lazım değilken hilaf-ı kanun ta'allül ü niza' ve ita'at-ı emr-i ali etmeyib mürafa'adan iba vü imtina ve bazı zi-kudret kimesnelerin i'aneleriyle hilaf-ı kanun fuzuli zabt eyleyüb ziyade gadr u hayf eylediklerin*” denilerek söz konusu toprakların Abdurrahman'ın tasarrufuna devredilmesi hususu hatırlatılmıştır (DAD 1, 198-3, evasıt-ı Muharrem 1164; Divan-ı Hümayun Sicilleri 1, 2016; 514-515). Görüldüğü üzere yukarıda divana giden Abdurrahman'ın davasının gereği kadı naibine de daha sonradan yazılmıştır.

Aynı ahkâm defterinde 1164/1750 yılında üçüncü defa olarak Abdurrahman adlı davacının Mihrani mirlivası Receb Bey ile olan davası ele alınmıştır. Bu üçüncü kayıta diğerlerinde olmayan bir bilgi olarak davacının babasının adı Abdunnebi olarak belirmiştir. İkinci bir ilave bilgi ise tecdid-i tapu temessükü yapılmayınca yeniçeri ağalarına bu toprakların icare ile verilmesidir. Önceki kayıtlarda bu ayrıntı yoktur. Burada ise toprakların anılanlara kira usulüyle devredildiği anlaşılmaktadır. Yine sonuç olarak anılan toprakların Abdurrahman'a devredilmesi ve temessükünün geçerli sayılması emredilmiştir (DAD 1, 204-1, evahir-i Rebiülevvel 1164; Divan-ı Hümayun Sicilleri 1, 2016; 528).

18. yüzyıl ortalarına tarihlenen Ahkâm kayıtlarında Hasankeşif çevresindeki Mihraniler'e de rastlanmaktadır. Hasankeşif çevresindeki Mihraniler, gerek aşiretle gerekse de aynı ismi taşıyan yerleşimle anılmıştır. Buna göre Mihrani aşiretinin miri olan (mir-i aşiret)⁴⁸ Hüseyin bin Seyyid Bayezid tasarrufunda olan Behmerd nahiyesine bağlı Mihrani cemaati ve Bidar adlı köyden başka altmış bin akçe dolayındaki zeametleri için divana başvurmuştu. Belgeden özetle anlaşıldığı kadarıyla bu atmış bin akçenin yirmi iki bini havass-ı hümayun arasında yer almaktaydı. Kayda göre, davacı bunun vergisini ise her yıl düzenli olarak hazineye ödemekteydi. Hüseyin bu yerlerde aşar ve sair rüsumları toplamaya gittiğinde buralarda mutasarrıf olan diğer askerilerin kendisine engel olduğunu ve hakkı olan söz konusu vergileri toplamasına mani olduklarını belirtmişti. Bunu ise “*kura-i mezkurenin aşar ve rüsumunda senin hisse ve alakan yokdur*” şeklinde gerekçelendirmek suretiyle ifade etmişlerdi. Hüseyin bunun üzerine divana gitmiş ve defterhane-i amiredeki ruznamçe-i hümayuna bakılmasını ve kendisine haklarının devrini içeren bir emirname verilmesini talep etmişti. İcmal defterine bakıldığında Behmerd nahiyesine bağlı Mihrani

⁴⁷ Bu defterlerin latinize edilmiş suretleri de mevcuttur. Aynı belgeye şu çevirilerden de bakılabilir; Divan-ı Hümayun Sicilleri 1, 2016; 487. Burada konuyla ilgili ibare şöyledir; “*üç sene bila-mani tatil ile müstahikk-ı tapu olmuş değilse sahib-i arz tarafından müdahale olunması ve itibar-ı tasarruf olunmağla tecdid-i tapu teklifi mugayir-i kanun olduğu divan-ı hümayunum kaleminden derkenar olunmağla derkenarı mucebince kanun üzere amel olunmak için yazılmıştır.*”

⁴⁸ İdari kayıtlara göre Diyarbekir eyaletinde çok sayıda mir-i aşiretlik bulunmaktaydı. Ayn Ali Efendi, Diyarbekir, Van ve Şehr-i Zor'da görülen bu idare tarzının mir-i aşiretlik adını aldığını kaydetmiştir. Buraların sancakbeyliği hükmünde olmadığını, ancak zeamet statüsünde olduğunu ifade etmiştir. Bunun yanında söz konusu birimlerin 400'den fazla olduğunu kaydetmiştir. Bunlar tabl ve alem sahibi değildiler, sancakbeyleri ile sefere giderler. Bu mirler öldüklerinde tasarruflarındaki tımarlar ve idaresindeki mir-i aşiretliği oğullarına geçer. Eğer oğulları yoksa akrabasına verilir. Eğer bu da yoksa diğer zeametler gibi harice açılır (Ayn Ali Efendi'nin Kavanin Risalesi, H. 1018; 35). M. Ali Ünal'a göre, bu uygulama Osmanlı siyasetinin sonucudur ve aşiretleri devlet yönetimine yakın tutmak için geliştirilmiştir. Aşiret beylerine imtiyazlı birtakım tımarların verildiği bu uygulama özellikle bölgenin Osmanlı idaresine bağlanmasıyla tesis edilmiştir ve 1518 yılına ait Mufassal tahrirde bu uygulamaya rastlanmaktadır (M. Ali Ünal, 2014; 153).

cemaatinin ve 1891 akçe değerdeki Bidar köyünün ve bundan başka 60.000 akçe yekünden 20.000 akçe ifraz ve “zeamet-i Seyyid Mahmud mîr-i aşiret-i Mihrani” diye icmal olduğu ve “on defa bin beşer yüz akçeleri ifraz ve on aded icmal ve üç bin akçesi dahi ifraz ve bir icmal ve yirmi iki bin akçesi hisse-i havass-ı hümayun sal be sal hizane-i amireye teslim eylemek üzere tevcih olunmuşdur” şeklinde 1174/1760 ruznamçesinde kayıtlı olduğu ifade edilmiştir. Sonuç olarak Hüseyin’in iddiası doğrultusunda bir karar verilmiştir. Buna göre anılan yerlerdeki öşür ve rüsumatı toplarken kimsenin Hüseyin’e müdahale etmemesi gerektiğine dair bir ferman Diyarbekir valisi ve Hasankeyf kadısına hitaben kaleme alınmıştır (DAD 2, 240-2, evail-i Zilhicce 1174; Divan-ı Hümayun Sicilleri 2, 2016; 510-511).

Yukarıda anılan Seyyid Mahmud’un Amid sakini olduğu ve bu mutasarrıflıklarda yanında Ali ve Bayezid bin Ebubekir adlı başka sipahilerin de bulunduğu bu belgeden biraz önce kaleme alınmış bir diğer kayıttan anlaşılmaktadır. İlgili belgede Ali ve Bayezid adlı sipahilerin gerek birbirlerinin tımarlarına gerekse de Seyyid Mahmud’un tımarlarına müdahil olmamaları emredilmiştir (DAD 2, 238-3, evahir-i Şevval 1174; Divan-ı Hümayun Sicilleri 2, 2016; 506-507).

Mihrani aşireti miri olarak anılan Seyyid Bayezid ile oğlu Hüseyin’in tasarrufu kendilerinde olan zeametlerinde yerleşen Yezidi taifesine ve bunları buraya yerleştiren diğer ehl-i örfe karşı şikâyetlerinin 1175/1761 yılında İstanbul’da işlemde/çözüm arayışında olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre, şer ve mazarratından emin olamadıkları Yezidiler zeamet ve tımarların bütününe yayılmışlar ve onlara söz geçirilemediğinden bunların üzerine 15-20.000 askerin görevlendirilmesi Hasankeyf kadısı es-Seyyid Abdulvahhab Efendi’nin arzı olarak divana gönderilmiştir. Belgenin ayrıntılarından tımar erbabı olan Bayezid bin Ebubekir’in divana arzuhalde bulunduğu anlaşılmaktadır. Bayezid bu arzuhalde Hasankeyf sancağında Behmerd nahiyesinde Zivik adlı köyde 18.457 akçe beratla mutasarrıf olduğu tımarın yanında müştereken mutasarrıf olduğu aynı nahyedeki Bidar, Mihraran, Siyami ve Kelideyri adlı köylerde hak ettiği mahsulat ve rüsumatı almaya gittiğinde Alaybeyi Receb, Hacı Abdurrahman, İsmail, Hasan, Berber Mehmed adlı kişilerin kendisine buralarda hakkı olmadığını belirterek berat gereği hakkı olan 6700 keyl öşür mahsulatını vermediklerini şikâyet etmiştir. Dahası daha önce –yukarıda belirtildiği üzere- ruznamçe defterlerine bakıldığında bu hakkın kendisine devredildiğine dair bir emir de aldığı kaydedilmiştir. Bu belgede işleyişin engellenmesine sebep olanların alaybeyi Seyyid Receb, Ali Temo, Süleyman ve Mehmed adlı kişiler olduğu, bunların Bayezid’den rüşvet talep ettikleri, ayrıca Bayezid’i 32 gün haksız yere hapsedtikleri dile getirilmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla davahılar bu esnada Bayezid’den kendileriyle “*davam yokdur*” şeklinde zorla ikrar almışlardır (DAD 2, 258-2, evasıt-ı Rebiülahir 1175; Divan-ı Hümayun Sicilleri 2, 2016; 553-555).

Yukarıdaki belgeden kısa süre sonra kaleme alınmış bir diğer hükümde Amid’de sakin olduğu anlaşılan Seyyid Mahmud’un zeametinde Mihrani aşiretinin mahsulünün yer aldığı anlaşılmaktadır. Belgede Seyyid Mahmud’un “*mîr-i aşiret-i mezbure gayr-ı ez tımar-ı hod ve cebeliyan veledes fi sene yirmi iki bin akçe dahi Hasankeyf mahsul-i damga-yı mısırye ve gayrihi ile birikdirilip havass-ı hümayun mülhakatından olmak üzere defter-i icmalde tahrir olunduğu*” kaydedilmiştir. Bu belgede ise kendisine müdahil olanlar alaybeyi Seyyid Receb ve müşterekleri olan Ali, Süleyman, Mecid, Mehmed ve diğer Ali’dir (DAD 2, 259-1, evasıt-ı Rebiülahir 1175; Divan-ı Hümayun Sicilleri 2, 2016; 555-557)⁴⁹.

Seyyid Mahmud’un Hasankeyf’teki Mihrani aşireti yanında Atak ile de ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Yukarıdaki ilgili ve sıralı belgelerden hemen sonra deftere kaydedilen bir belgede Seyyid Mahmud’un hayattayken “*evlad-ı meşruta*” davasında beyana muktedir olmadığını anlaşılmaktadır. Ölümünden sonra varisleri olan kızları Emetullah, Fatıma ve Hafize ile bunlardan vakıf mezzarlarından hak talep eden Vesile’nin adları kayıtlıdır. Söz konusu kızlar haklarını gösteren hüccetin önceki naib zamanında Halil Bey ve İbrahim Bey’e teslim edildiğini ileri sürmüşlerdi. Ancak bu davayı ispat edememişlerdi. İşte ilgili bu davadan anlaşıldığı kadarıyla, Seyyid Mahmud’un Atak sancağında Şa’rani, Bab-ı Hasan ve Kâhya Ali mezzarlarında hakları vardı. Davacılar, varisi oldukları Seyyid Mahmud’un bu tımarlardaki hakkının ise Seyyid Pir Hasan Ziriki evladından olmasına dayandırmışlar ve bu hususa dair Seyyid Ömer ve Seyyid İbrahim elinde olan bir temessükün delil olduğunu ileri sürmüşlerdi. Buna göre, bu haklar

⁴⁹ Önceki belgeyle aynı şekilde hapsedilme ve zorla anlaşma şikâyeti bu kayıttan da ele alınmıştır.

mufassal defterlere kayıtlıydı. Bu kayıtlar Atak nahiyesine bağlı 11 nefer reayayı, Şeyhşah köyünü, bu nahiyeden hâsıl olacak hinta, şair yekününden başka 2700 akçeyi de içermekteydi. Atak nahiyesine bağlı Körtan köyünün, Belabel(?) Haalkerek(?), Marholos mezrasının da nahiyenin ziraatgahı olduğu ileri sürülmüştür. Yapılan tahkikat neticesinde, yani merkezdeki mufassal defterler, ruznamçe, icmallere ve ahkâmlara bakılarak (ama özellikle defter-i mufassal ve kuyud-ı ahkâm zikredilmiştir) söz konusu yerlerin Seyyid Mahmud adına kayıtlı olduğu ve buraların 300 yıldan bu yana evlad-ı meşruta usulüyle devredile geldiği anlaşılmış ve bunları engelleyen Atak hassı voyvodaları Halil ve İbrahim ve diğer mütegalibenin bundan men edilmesi-ki anılanların buraya dair işlemleri rüşvetle yürüttükleri teyit edilmektedir- Diyarbekir valisi ve kadısına emredilmiştir (DAD 2, 260-1, evasit-ı Rebiülahir 1175; Divan-ı Hümayun Sicilleri 2, 2016; 557-558).

Seyyid Mahmud ve varisleri yukarıdaki iddiada söz konusu yerleri evlad-ı meşruta şartlı bir vakfiyeye dayandırmıştı. Buna göre, Seyyid Pir Hasan Ziriki bu vakfın kurucusuydu ve kendisi de bu şartları taşımaktaydı. Bu bölgede meskûn aşiretlerin liderliğine soyunmuş hemen her ailede Pir Hasan motifine dayanmak önemliydi. Bilindiği üzere Kürdler arasında seygid motifi geçerli bir akçeydi ve bu sebeple çevresine tahakküm kurmak isteyen hanedanlar bu meşruyet kanalına sıklıkla müracaat etmişlerdi.

Seyyid Pir Hasan Ziriki kökenine yapılan atf, aşireti yöneten hanedanın Ziriki konfederasyonuna mensubiyetini düşündürmesi itibariyle önemlidir. Bu vesileyle Mihrani aşiretinin Ziriki aşireti konfederasyonu ile ihtimal dâhilinde tutulması gereken bir bağlantısı söz konusudur.

Mihranilerin Hasankeyf ve Atak çevresinde meskûn olduklarına dair sahip olduğumuz bilgilerin sıhhatini tasdik eden yukarıdaki belge önem arz etmektedir. O halde şunu söylemek mümkündür ki, aşiret önde gelenleri sahip oldukları sâdât sıfatı gibi dini imtiyazlarla Osmanlı döneminde dahi birbirinden oldukça uzak sayılabilecek mahallerde idari itibarlarını devam ettirebilmişlerdi.

Yukarıda anılan Seyyid Bayezid'in Hasankeyf sancağına sancakbeyi olarak atandığı anlaşılmaktadır. Söz konusu belge ahkâm kayıtları arasındaki bir hükümdür. Buna göre sancak beyi olan Seyyid Bayezid ve zaim Seyyid Hüseyin bin Seyyid Bayezid (muhtemelen oğlu) divana başvurmuşlardı. Bu kişiler Hasankeyf sancağında Behmerd nahiyesinde Bidar adlı köyde ve daha başka yerlerde 20.000 (yirmi bin) akçe zeamete sahip olduklarını bildirmişlerdi. Belgeden anlaşıldığı kadarıyla Seyyid Bayezid'e Hasankeyf sancağı mirlivalık payesi ile 1174/1760 yılının Zilkade ayının dördünde tevdi edilmişti. Buraya bağlı Beşiri nahiyesinden Kerağıl adlı köy de 5.928 akçe yazı ile mufassal defterde bunların üzerine kayıtlıydı. Buraya bağlı daha başka bazı yerlerle toplamda 60.000 (altmış bin) akçe ve 20.000 (yirmi bin) akçe ifraz ve zeamet-i mir-i aşiret-i Mihrani adıyla hass-ı hümayuna 22.000 (yirmi iki bin) akçeyi yıldan yıla ödemek şartıyla tevcih edilmişti. Bu bilgiler defter-i hakanide kayıtlıydı. Bu davada Zivik ve başka köylerde tımar tasarruf eden sipahilerin davacıların gelirine müdahil olmamaları konu edilmişti (DAD 3, 18-2, evail-i Muharrem 1177; Divan-ı Hümayun Sicilleri 3, 2018; 40-42).

Yukarıda ele alınan ve merkezden gönderildiğini anlaşılan hükümde, dava konusu yerlerin gelirinin kesin bir dille davacı durumundaki mevcut sancak beyi ve oğlu olması muhtemel zaim verilmesi, taşradaki güç dengelerinin merkezde de belirleyici olduğuna bir örnek olarak kabul edilmelidir. Aynı şekilde önceki defterde aynı aile mensuplarının Atak ve çevresinde miras yoluyla kendilerine tevarüs ettiğini ileri sürdükleri, ancak delil getiremedikleri davada bu sefer – muhtemelen sancakbeyinin yakınları olmalarından kaynaklı- haklarının iadesine dair bir hüküm yazılmıştır. Buna göre Şerife Fatıma ve Şerife Ayşe adlı hatunlar divana arzuhal ederek Diyarbekir sancağında Şeyh Hasan Ziriki ve Seyyid (Battal) Gazi evladından olduklarını bildirmişlerdir. Aynı sancağın Atak nahiyesinde Şa'rani ve Bab-ı Hasan, Kâhya Ali adlı vakıf köylerinde evlad-ı meşruta şartıyla ecdatları Seyyid Ömer ve Seyyid İbrahim ve Seyyid Bekir ve Seyyid Mahmud'un mutasarrıfı oldukları ve ölünce de bu kızların babası olan Seyyid Mahmud'a intikal eden yerlerin Amid sakini Halil Bey, İbrahim Bey, Diyarbekir voyvodası İsmail Ağa kethüdası İzoli Hacı Hasan Ağa adlı kişilerce zor kullanmak suretiyle zapt edildiğini bildirmişlerdi. Babaları Seyyid Mahmud'un iki defa divana arzuhal etmesiyle anılan yere mübaşirle gittiklerini, üç saat kaldıkları bu yerde davalıların babaları Seyyid Mahmud'u burada zehirleyerek öldürdüklerini ve söz konusu

Mahmud'un ve çocuklarının Atak ve çevresiyle Mihrani sancağındaki atadan gelen haklarının varlığına dair sübut bulan iddiaları, iki birimin de ortak bir yönetim anlayışıyla idare edildiğini düşündürmektedir. Öte taraftan bey ailesinin seyyid ünvanı taşıması, geleneksel dünyada Kürd aşiretlerinin idari olarak başına buyruk davranmaları ve aşiret yöneticiliği hususunda sürekli olarak bir diğerine rakip çıkmaları olgusuna bir örnektir. Bu anlamda muktedir olmak isteyen Kürd hanedanları kendilerini seyyidlik kurumuyla ilişkilendirerek tabiiyet istedikleri diğer bölge sakinlerinden yüksek bir sosyal konuma yerleşmekte ve bu haliyle de kutsal bir köken üzerinden iktidarlarını meşrulaştırma gayretine girmiş olmaktadır. Nitekim çalışmada da görüleceği üzere Seyyid Mahmud'un varisleri birkaç yerde kendilerinin "Seyyid Pir Hasan Ziriki evladı"ndan olduğuna dair kanıtla mahkeme yoluna düşmüşlerdi. Seyyid Mahmud ve varisleri iddialarını evlad-ı meşruta şartlı bir vakfiyeye dayandırmıştı. Buna göre Seyyid Pir Hasan Ziriki bu vakfin kurucusuydu ve kendisi de bu şartları taşımaktaydı. Bu bölgede meskûn aşiretlerin liderliğine soyunmuş hemen her ailede Pir Hasan motifine dayanmak önemliydi. Bilindiği üzere Kürdler arasında seyyid motifi geçerli bir akçeydi ve bu sebeple çevresine tahakküm kurmak isteyen hanedanlar bu meşruiyet kanalına sıklıkla müracaat etmişlerdi. O halde şunu söylemek mümkündür ki, aşiret önde gelenleri sahip oldukları sâdât sıfatı gibi dini imtiyazlarla Osmanlı döneminde dahi birbirinden oldukça uzak sayılabilecek mahallerde idari itibarlarını devam ettirebilmişlerdi.

Bu çalışmada tartışılan diğer bir konu ise, ocaklık olarak tanımlanan Mihrani Ekrad sancağının müstakil bir hanedan tarafından mı yönetildiği yoksa Atak gibi yakınındaki bir ocaklığın uzantısı mı olduğudur. Nitekim bir dönem Atak, Tercil ve Mihrani sancaklarında Zirki beylerinin hüküm sürdüğüne yukarıda değinilmiştir. Yine hanedan yöneticilerinin Seyyid Hasan Ziriki ile kurduğu rabita, ister istemez aşiretin ve sancağın Zirki konfederasyonu ile ilişkilendirilmesini çağrıştırmaktadır. Ancak bu soruya sağlıklı bir cevabı Atak ve Tercil sancaklarına dair kayıtları inceleyerek vermek mümkündür. Bununla birlikte buraya kadar anlaşılan şudur ki, Mihrani sancağını aynı aşiretin önde gelenleri idare etmiştir.

Cizye defterlerinden öğrenildiği kadarıyla 1690-1691 yılları itibariyle Mihrani sancağında 58 cizye vergisi mükellefi gayrimüslim kayıtlıydı. Eyalet genelinde toplam 1720 mükellef kayıtlıydı. Komşu sancaklardan birkaçında durum şöyleydi; Çapakcur 22, Tercil 87, Eğil 288, Atak 170, Ciska 107, Çüngüş 219, Çermik 131, Hasankeyf 175, Hani 130, Siverek 100, Kulb 126.

Çalışmanın tartışma konularından biri, yurtluk ve ocaklık statüsünün Osmanlı devlet yönetimine mahsus olmadığı ve bundan önceki dönemlerden tevatüs edegelen bir imtiyaz olduğudur.

Osmanlı devletinin pragmatik yönetim anlayışı, merkeze uzak yerlerde mevcut yönetimlerle kolaylıkla sürdürülebilir bir itaat ilişkisine çoğu zaman imkân tanımıştı. Bu itibarla, imparatorluğun doğusunda özellikle Kürdlerin çağrısı ve bir yerde İran Şiasına karşı kışkırtmasıyla Osmanlı, Kürd beyleri ve aşiretleri ile anlaşma daha sonrasında ise birleşme yoluna gitmişti. Buralarda öncelikle vekâlet tarzı da denebilecek bir yetki devri ile yereldeki aşiret tabanlı hanedanları hükümet veya ocaklık atamalarla bünyesine kattı. Kürd beylerinde başarılı sonuçlar getirdiği anlaşılan bu uygulama batıda Eflak ve Boğdan beylerine ve imparatorluğun güneyinde çoğunluğu Arap tabana yayılan idarecilere de tanınmıştır. Osmanlı bu usulü imparatorluk sathında "istimalet" adıyla uygulamıştı. Dolayısıyla geleneksel dünyada aşiret tabanlı toplumsal ve siyasi örgütlenmelere uygun olan bir yerel imtiyazlı yönetim olan yurtluk-ocaklık ve hükümet sistemlerine bağlamın gereklilikleri üzerinden yaklaşmakta fayda vardır.

Osmanlı Devleti'nin taşrada uyguladığı ve kimi imtiyazları içeren bu yönetim tarzını günümüz tarihçileri iki temel bakış üzerinden değerlendirmektedirler. İlki yereli esas alan bir perspektife sahipken ikincisi merkezi odak tutmaktadır. İlk görüşe göre, bu imtiyazlar taşranın sahip olduğu özelliklerin dayatması sonucu oluşmuştur. Bu haliyle de karşılıklı bir sözleşmedir. İkinci görüşe göre ise imparatorluk merkezi bu imtiyazları bölgenin siyasi ve sosyal özellikleri sebebiyle lütfetmek suretiyle uygulamıştır.

Osmanlı Devleti'nin tarihi bir geçmişe dayanan ocaklık statülü toprakları Osmanlı yönetim sistemine uyarlayarak hükümet ve yurtluk-ocaklık şeklinde formüle etmesini pragmatik Osmanlı yönetim zihniyetiyle ilişkilendirmek mümkündür. Nitekim bu zihniyet tarihsel süreçte dönüşüme

uğramıştır. Merkezileşme temayülünün artmasıyla artık ihtiyaç duyulmayan bu imtiyazlı idareler, merkezi devlet açısından desantralizasyon unsurları olarak tanımlanmış, bundan mülhem hızla buraları merkezi kontrole bağlama eğilimi baskın hâle gelmiştir.

Kaynaklar

Acar, Abdurrahman, (2012), “*Dünden Bugüne Hetâkh (Atak) Kalesi*”, Dünden Bugüne Lice Sempozyumu Bildirileri Kitabı, (editörler: Ahmet Erkol-Abdurrahman Adak), Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, Mardin.

Alanoğlu, Murat, (2017), *Osmanlı İdarî Sistemi İçerisinde Palu Hükûmeti*, İstanbul Üniversitesi SBE, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul.

Alanoğlu, Murat, (2020), “Yeni Bulunan Avârız Defterlerine Göre 17. Yüzyılın İlk Yarısında Amid (Diyarbakır)”, Cilt: 12, Sayı: 3, sayfa: 708-742.

Avyarov, (1995), *Osmanlı-Rus ve İran Savaşlarında Kürtler*, (çeviren: Muhammed Varlı), Ankara.

Azimli, Mehmet, (2012), “Osmanlılar Dönemine Kadar Lice”, Dünden bugüne Lice Sempozyumu Bildirileri Kitabı, (editörler: Ahmet Erkol-Abdurrahman Adak), Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, Mardin.

Başar, Fehmeddin, (1997), *Osmanlı Eyalet Tevcihatı (1717-1730)*, TTK, Ankara.

Bayraktar, Uğur Bahadır, (2017), “*Erken 19. Yüzyılda Kürt-Osmanlı İlişkileri: Zirki Beyleri ve Hazro’da Yerel Siyaset*”, Osmanlı Devleti ve Kürtler, (editörler: İbrahim Özcoşar-Shahab Vali), Kitap Yayınevi, İstanbul.

Beysanoğlu, Şevket, (2003), *Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi*, C. II, DBBY, Diyarbakır.

Beyter, Önder - Ekinci, Rezan (2012), “*Kürd Emirlerinin Muktedir Olduğu Zamanda Yaptığı Hizmetler*”, Kürt Tarihi Dergisi, Sayı: 2/1, Ağustos-Eylül 2012, İBV, İstanbul, s. 20-27.

Çiftçi, Erdal, (2018), “*Devlet-Aşiret Arasındaki Simbiyotik İlişki: 19. Yüzyıl’da Osmanlı-İran Sınır Bölgesinde Heyderan Aşireti*”, Türkiye’de Aşiret Tartışmaları, ed: Suvat Parin, Bağlam Yayınları, İstanbul, s. 68-81.

David, Geza, (2016), “*Osmanlı Orduları ve Savaş, 1453-1603*”, Türkiye Tarihi, C. 2, Bir Dünya Gücü Olarak Osmanlı İmparatorluğu 1453-1603, Editör: Suraiya Faroqhi-Bülent Üçpınar, Kitap Yayınevi, İstanbul.

Demir, Abdullah, (2008), “*16. Yüzyılda Safevi ve Osmanlı Hâkimiyetinde Bitlis Beyleri*”, I. Uluslararası Dünden Bugüne Tatvan ve Çevresi Sempozyumu Bildirileri, (ed: Mehmet Bilen- V. Gürhan-E. Gümüüş), Beyan Yayınları, İstanbul, s. 275-276.

Ekinci, Rezan, (2012), “*Azîz Efendi’nin İslahatnâmesi Üzerine*”, Kürt Tarihi Dergisi, Sayı: 2/1, Ağustos-Eylül 2012, İBV, İstanbul, s. 12-19.

Ekinci, M. Rezan, (2017), *Osmanlı Devleti Dönemi’nde Milli Aşireti*, XVIII.-XIX. YY, Fırat Üniversitesi SBE, basılmamış doktora tezi, Elazığ.

Ekinci, M. Rezan, (2021), “*Beylikten Sancağa Osmanlı İdari Teşkilatında Atak (XVI. Yy-XIX. Yy)*”, Osmanlı Devleti’nde Yönetim Pratikleri, TVYY, İstanbul.

Emecen, Feridun M. - Şahin, İlhan, (1999), “*Osmanlı Taşra Teşkilatının Kaynaklarından 957-958 (1550-1551) Sancak Tevcih Defteri*”, TTK Belgeler, c. XIX, sy. 23, Ankara, s. 53-121.

Erdal, Zekai, (2012), “*Taylor’a Göre Lice ve Çevresi*”, Dünden Bugüne Lice Sempozyumu Bildirileri Kitabı, (editörler: Ahmet Erkol-Abdurrahman Adak), Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, Mardin.

Ergün, Zülküf, Mardin Artuklu Üniversitesi, Yaşayan Diller Enstitüsü, Öğretim Görevlisi, 25 Aralık 2019 tarihli mülakat.

Göyünç, Nejat, (1991), “Yurtluk-Ocaklık Deyimleri Hakkında”, Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu’na Armağan, İstanbul, s. 269-277.

Gümüş, Ercan, (2014), 18. Yüzyılın ilk Yarısında Amid Kazası, Gazi Üniversitesi SBE, Basılmamış Doktora tezi, Ankara.

Gümüş, Ercan, (2019), Devlet ve Asi, İlahiyat Yayınları, Ankara.

Güneş, Ahmet, (2005), “Tarih, Tarihçi ve Meşruiyet”, OTAM, Sayı: 17, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, s. 131-202.

<https://korumakurullari.ktb.gov.tr/Eklenti/60654,6224-diyarbakir-ili-hazro-ilcesi-ulgen-mahallesi-kela-m-.pdf?0>, koruma kurulu raporuna 08.03.2020 yılında ulaşılmıştır.

Halaçoğlu, Yusuf, (2007), XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı, TTK, Ankara.

İşbilir, Ömer, (1996), XVII. Yüzyıl Başlarında Şark Seferlerinin İaşe, İkmal ve Lojistik Meseleleri, İstanbul Üniversitesi SBE, Basılmamış Doktora tezi, İstanbul.

Kaya, Hakan, (2016), “Bayezid Sancağı Örneğinde Osmanlı İdari Yapısında Yurtluk-Ocaklık Sistemi”, *Current Research Social Science*, C. 2, Sayı, 1, ss. 17-26.

Kaya, Hakan, (2020), “Bayezid Sancakbeyi İshak Paşa”, *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi, Journal of Oriental Scientific Research (JOSR)*, C. 12, Sayı 1(26), ss. 20-35.

Kılıç, Orhan, (2013), “Yurtluk”, *DİA*, C. 43, İstanbul, s. 614-615.

Kılıç, Orhan, (1999), “Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler”, OTAM, Sayı: 10, Ankara, s. 119-137.

Koçak, Zülfiye, (2018), “H. 1102 (M. 1690-1691) Tarihli Diyarbekir Eyaleti Cizye Defterinin Tanıtımı ve Tahlili”, *TAD*, C. 37/S. 63, ss. 219-265.

Kunt, İ. Metin, (1975), Sancaktan Eyalete, Boğaziçi Üniversitesi Temel Bilimler Bölümü, Basılmamış Doçentlik Tezi, İstanbul.

Ok, Sami, 27 Aralık 2019 tarihinde telefonla yapılan mülakat.

Pamuk, Şevket, (2014), Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914, iletişim Yayınları, İstanbul.

Parlatır, İsmail, (2006), Osmanlı Türkçesi Sözlüğü, Yargı Yayım, Ankara.

Paydaş, Kazım, (2006), “Moğol ve Türk-İslam Devletleri’nde Soyurgal Uygulaması” *Bilig*, 39, s.195-218.

Ünal, Mehmet Ali, (1994), “XVI. Yüzyılda Palu Hükümeti”, XI. Türk Tarih Kongresi, Cilt 3, AKDITYK, TTK yayınları, Ankara.

Ünal, Mehmet Ali, (2018), “Taşra Teşkilatı/Timar Sistemi, Eyalet, Sancak ve Kaza Düzeni”, Osmanlı Merkez ve Taşra Teşkilatı, ed: Ahmet Nezih Turhan-Mehmet Öz, Eskişehir.

Ünal, Mehmet Ali, (2014), “İstimalet Siyaseti Çerçevesinde Osmanlı İmparatorluğu’nun Kürd Politikası”, Tarihte Türkler ve Kürtler Sempozyumu Kitabı, (ed: Orhan Kılıç), C. 1, TTK, Ankara, s. 141-159.

Saito, Kumiko, (2018), “16. Ve 17. Yüzyıllar Doğu ve Güneydoğu Anadolu’nda Timarların Çeşitli Biçimleri: Farklı Uygulamalara Tek İsim Koymak”, *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, 63-113.

Seçkin, Bekir Sami, (2006), Başlangıçtan Günümüze Siirt Tarihi, İstanbul.

Sözen, Z., (2002), “Osmanlı Kültürünün Eflak ve Boğdan’ın Yaşamına Etkisi”, *Türkler*, C. 12, (ed: H. C. Güzel-K. Çiçek-S. Koca), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 15-22.

Taş, Kenan Ziya, 2005, “Osmanlı Hâkimiyetinde Güney-Doğu”, *Dünü ve Bugünüyle Harput*, C. 1, TDV Elazığ Şubesi Yayınları, Elazığ, s. 185-193.

Varlı, Abdullah, (1997), *Dîroka Dugelen Kurdan 600-1500*, Cilt 1, Sipan Yayınları, İstanbul.

Yaşar, Mehmet Ali, (2012), “*Osmanlı Hâkimiyetinde Lice*”, *Dünden Bugüne Lice Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, (editörler: Ahmet Erkol-Abdurrahman Adak), Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, Mardin.

Arşiv Belgeleri, Risale, Kronikler vd:

BOA, A.DVN.MHM.d, Defter No: 001, Belge No: 1000, 17 evail-i Muharrem. (Metin içinde APA sistemine dönüştürülmüş şekli: BOA, MD 1; 1000, 17 evail-i Muharrem).

BOA, A.DVN.MHM.d, Defter No: 16, Belge: 533. (Metin içinde APA sistemine dönüştürülmüş şekli: BOA, MD 16; 533, gün tarihsiz).

Diyarbakir Ahkâm Defterleri 1-2.

DŞS 313-100-1 ve 2 numaralı Receb 1159 tarihli belgeler.

DŞS 360-93-1, 7 Cemaziyelevvel 1153.

DŞS 360-101-2, 10 Cemaziyelevvel 1153.

DŞS 313-75-2, 5 Cemaziyelahir 1164.

T SMA. No: E:11696.

T SMA. No: 8177/1, 25 Rebiülahir 931.

Divan-ı Hümayun Sicilleri, Diyarbakir Ahkâm Defterleri, C. 1-2 (2016), C. 3 (2018), (editör: Ahmet İzgöer), (Hazırlayanlar: Yaşar Zorlu-M. Yahya Okutan- Mümin Yıldıztaş- Rasim Erol-Sabri Atay-Salih Kahriman), Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Diyarbakır.

Topkapı Sarayı Arşivi H. 951-952 Tarihli ve E-12321 Numaralı Mühimme Defteri, Haz. Halil Sahillioğlu, İRCİCA, İstanbul, 2002, vr. 84a-85a.

Ayn Ali Efendi'nin Kavanin Risalesi, (H. 1018), *Kavanîn-i Âl-i Osman der Hulasa-i Mezanin-i Defter-i Divan*.

Aziz Efendi, (1985), *Kanûn-name-i Sultân Li 'Aziz Efendi*, edited by Şinasi Tekin-Gönül Alpay Tekin, *Sources of Oriental languages and Literatures* 9, Printed at Harward University.

Ebu Bekr-i Tihrani, (2001), *Kitab-ı Diyarbekriyye*, (çeviren: Mürsel Öztürk), TCKB Yayınları, Ankara.

Evliya Çelebi, (2010), *Seyahatname*, 4. Kitap, 1. Cilt, (Hazırlayanlar: Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), YKY, İstanbul.

İdris-i Bitlisi, (2008), *Heşt Bihişt*, C. I, (Haz: M. Karataş-S. Kaya-Y. Baş), BETAV Yayınları, Ankara.

Selaniki Mustafa Efendi, (2007), *Tarih-i Selaniki*, C. I, (Hazırlayan: Mehmet İpşirli), TTK.

Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, (2001), *Nusretname*, Tahlil ve Metin (1106-113/1695-1721), (Haz.: Mehmet Topal), Marmara Üniversitesi SBE, Basılmamış Doktora tezi, İstanbul.

Şeref Han, (1990), *Şerefname*, (çev: M. Emin Bozarslan), Hasat Yayınları, İstanbul.

Şerefhan Bitlisi, (2011), *Şerefname*, C. 1, (Çev: Abdullah Yeğin), Nubihar Yayınları, İstanbul.